

دیل، جمعیت، شعور

ایکینجی فصیل

- دیل، تفکور و شعور
- دیله قدر کی تفکور پروبلیمی
- دیل و شعور
- دیل و تفکور

دیل، تفکور و شعور

دیل اینسان شعور و اینسان تفکور و ایله سیخ علاقه دار دیر. لاکین ایش ائله گتیر میشدیر کی، لاپ اولدن دیلچیلر بو مساله یه بیر طرفلی یاناشمیش، دیلین عومومیتله اینسان شعور و ایله علاقه سی پروبلیمینی دارالتمیش، اونی دیله تفکور آراسیندا کی علاقه پروبلیمینه چئویرمیشلر. ایستر روس و سوونت دیلچیلیگینده، ایستر سه خارجی دیلچیلیگه، عادتین، دیله شعورون دئییل، دیله تفکورون - موناسیبتیندن بحث ائدیلر. حتا سوونت دیلچیلیگینده دیله تفکورون علاقه سیندن دانیشیلارکن مؤلیفلر اوز فیکیرلرینی ثبوت اتمک اوچون مارکس و انقنلسین اثرلرینه موراجیعت ائدیپ گؤستریرلر کی، اونلار دا اثرلرینده دیله تفکورون سیخ علاقه ده اولدو غونو سؤیله میشلر. مثلا، سسری علملر آکادئمییاسی نین نشر ائدیگی اوچ جیلدلیک «عومومی دیلچیلیک» کیتابی نین مؤلیفلری یازیرلار: «عالمان مفکور ه سی» اثرینده ک. مارکسین فیکیرلری محض تفکور و - اونونلایناشی دیلی ده-ماتریالیستجه سینه آنلاماق اوچون اونو آنلامانین ایدئالیست کونسپسییاسینا قارشی یؤنلیمیشدیر کی، بور ادا (سونر الار) سوونت دیلچیلیگینده قبول ائدیلمیش دیله تفکورون وحدتی حاقدینا تنزیسه اساسلان دیر یلمیشدیر» 1. عئینی فیکره آذربایجان دیلچیلرینین اثرلرینده ده راست گلیریک. نومونه اوچون همین فیکیرلردن بیرینی گؤسترک: «مارکسزم-لنینیزم کلاسسیکلری دیله تفکورون اینسان جمعیتی نین ایجتیماعی حیاتیندا عمله گلدیگینی و اینکیشاف ائدیگینی ثبوت ائتمیشلر. اولار ثبوت ائتمیشلر کی، ایجتیماعی حادیه اولان دیل و تفکور اینسان جمعیتی نین عمله گلمه سی ایله عمله گلیمیش و اونون اینکیشافی ایله بیرلیکده اینکیشاف ائتمیشدیر» 2.

فقید اتمک لازیم دیر کی. مارکس و انقنلس هنج و اخت هنج ینرده دیله تفکورون علاقه سیندن بحث ائتمه میشلر. ک. مارکس «عالمان مفکور ه سی» آدی اثرینده یازیر: «دیل ده شعور کیمی قدیم دیر؛ دیل باشقا اینسانلار اوچون موجود اولان و یالنیز بونونلدا دا منیم اوزوم اوچون ده موجود اولان پراکتیک رئال شعور دور و شعور کیمی دیل ده یالنیز احتیاجدان، باشقا اینسانلارلا اونسیت احتیاجیندان دوغور، هار ادا موعین بیر موناسیبت موجود دور سا، او منیم اوچون موجود دور؛ حیوان هنج بیر شئی «موناسیبت» بسله میر، عومومیتله «موناسیبت» بسله میر، حیوان اوچون اونون باشقالارینا موناسیبتی موناسیبت کیمی موجود دئییلدیر. بئله لیکله، شعور لاپ اولدن ایجتیماعی محصول اولموش و عومومیتله اینسانلار موجود اولدوقجا بئله ده قالا جاق دیر» 3. گؤرون دویو کیمی، ک. مارکس دیله تفکورون دئییل، دیله شعورون موناسیبتیندن بحث ائدیر. ف. انقنلس ده «مئیمونون اینسانا چئور یلمه سی پروسئسینده امگین رولو» اثرینده دیله شعورون قارشیلیقلی موناسیبتی مساله لریندن صؤحبت آچاراق یازیر «بئینین و اونا تابع اولان حیصه لرین، گئتدیگجه داها چوخ آیدینلاشان شعورون، آستر اکسییا و عقلی نتیجه چیخارماق باجاریغی نین اینکیشافی امگه و دیله عکس-تاتیر گؤستره رک، بونلارین هر ایکیسینه داها دا اینکیشاف ائتمه لری اوچون گئتدیگجه یئنی-یئنی تکانلار وئرمیشدیر» 4. ک. مارکس و ف. انقنلسین اثرلریندن گتیریلن نومونه لرین گؤرون دویو کیمی اولار دیله تفکورون دئییل، دیله شعورون موناسیبتیندن دانیشمیشلار.

دیلله شعور، دیله تفکور آراسیندا کی مورکب موناسیبتلری نظریندن کنچیرمزدن اول شعورون و تفکورون نه اولدو غونو، «شعور» و «تفکور» تئرمینلری ایله نه نظرده توتولدو غونو آیدینلاشدیراق. بو تئرمینلرین ان چوخ ایشلندیگی فلسفه و پسیکولوگیا علملرینده، هابئله دیلچیلیکده (و منطیقه) شعور و تفکور آراسیندا درین داخلی آسیلیق و قارشیلیقلی علاقه لر اولدو غو گؤستریلیر. بیز «شعور» دندیکه عادتین، گنرچکلیگین اینسان عصب-بئین سیستمینده بوتون اینعیکاسی پروسئسینی نظرده توتوروق. پسیخولوقلارین فیکرینجه، «تفکور

مادی عالمین جیسیم و حادثہ طری آراسینداکی علاقہ و موناسیبتلرین اینسان بئیننده مقصدہ یؤنلمیش، عومومیشمیش و واسیطہ لہ اینعیکاسیندان عیبارت پسیکی پروسئسدر «5.

فیلسوفلار دا تفکورہ، تخمین، بئلہ موناسیبت بسله بیر لر. اونلار گنرچکلینگین مفہوم، حؤکم و نتیجہ شکلینده اینعیکاسی پروسئسینی تفکور آدلاندریر لار. تفکور صیرف منطیقی کانتقور بیالار لا تظاہور اندیر. شعور ایسہ داہا گنیش احاطہ دایرہ سینہ مالیکدیر. «شعور» و «تفکور» تئرمینلرین تعریفلریندن آیدین اولور کی، تفکور شعور داخیلدر؛ تفکور شعورون فعالیتیدیر. تفکور دن باشقا مادی عالمین، گنرچکلینگین دیگر اینعیکاس فورمالاری، مثلا، گنرچکلینگین ائوسیونال، ائستنتیک، ایرادی، حیسی ایفادہ فورمالاری دا شعور داخیلدر. بئلہ بیر حقیقت ہامیبا معلومدور کی، مفہوم، حؤکم و نتیجہ کیمی صیرف فلسفی کانتقور بیالار لا مادی عالمی عکس ائتدیرن تفکور ائوسیونال حیسلری عکس ائتدیرہ بیلمز. بو تیپ حیسی پروسئسلر یالیز اینسان بئینی نین یوکسک درجہہ اینکیشاف ائتمیش محصولو اولان شعور واسیطہ لہ ایلہ قاور انیلر و اینعیکاس ائیلر. بئری گلمیشکن بیر مسالہ نی دە قنید ائتمک لازیمدیر: شعور بعضی علمدہ باشقا معنادا دا ایشلہ نیلر - بو تئرمینلہ عقیدہ، باخیش، ایدنیالار سیستمی و س. ایفادہ سی دە نظر دە توتولور. بو حالدا ہمین تئرمین دار معنادا ایشلہ نیر و «دونیگوروشو»، «ایدنولوگیا» تئرمینلر یلہ یاخین معنا داشی بیر، ہمین تئرمینلہ، بیر نؤوع سینونیم معنا کسب ائدیر.

تفکور و شعورون نہ اولدوغو، بونلارین ہار ادا ن عملہ گلدیگی سوال ائیلہ سہ، گورریک کی، بونلار اینسان بئینی نین محصولدور، اینسان اوزو دە موعین طبیعی شرایطہ و اونولا بیر لیکدہ اینکیشاف ائتمیش طبیعت محصولدور. بونا گورہ دە اوزلوگونده آیدیندر کی، نتیجہ اعتباری ایلہ، یئنہ طبیعت محصولو اولان اینسان بئینی محصوللاری طبیعتین قالان رابیطہ سینہ ضید دئییل، اونا اویغوندور 6.

سون زامانلار ادک دیللہ شعورون قارشیلقلی موناسیبتلری مسالہ سینہ دیلچیلیکدہ لاقنید موناسیبت بسله نیلمیشدیر؛ بو پروبلئم دیللہ تفکور آراسینداکی پروبلئم کیمی تدقیق ائدیلمیشدیر. ایستر روس، ایستر سہ سوونت دیلچیلیکیندہ، او جولہ دن آذربایجان دیلچیلیکیندہ سون ایلردہ عومومی دیلچیلیکین، میلی دیلرین لئکسیکا، لئکسیکولوگیا و سئماسیولوگیا سینا عاید یاز یلمیش اثرلردہ حتا سوزون معناسی پروبلئمی عومومیتلہ بوتولوکدہ شعور لا دئییل، یالیز فیکرلہ، تفکورلہ علاقہ لندیر یلیر. حالبوکی دیلچیلرہ معلومدور کی، سوز تکجہ منطیقی معنایا مالیک دئییل، ائوسیونال و ائستنتیک معنالار دا مالیکدیر و بو اوچ معنا - منطیقی (آدلا اشیا آراسینداکی موناسیبت)، ائوسیونال و ائستنتیک معنالار دیلین سئمانتیکاسینی عملہ گتیریر.

کلاسسیک «دیل دە شعور کیمی قدیمدیر» سوزلریندن چیخیش ائدیب ایلک نوبہ دە «دیل و شعور» پروبلئمیندن، سونرا ایسہ بو پروبلئمین ترکیب حیصہ سی اولان «دیل و تفکور» پروبلئمیندن بحث ائتمک لازیمدیر.

دیلہ قدر کی تفکور پروبلئمی

قنید ائندیگیمیز کیمی، دیلچیلیکدہ «دیل و شعور»، «دیل و تفکور» پروبلئمی سطحی ایشلندیگی اوچون «دیل و شعور» عومومی پروبلئمی اونون ترکیب حیصہ سی اولان «دیل و تفکور» پروبلئمی کیمی تدقیق ائدیلمیشدیر. بونا گورہ دە دیلچیلیک ادبیاتیندا دیلہ قدر کی شعور پروبلئمی نین تدقیقینہ تصادوف ائتمیریک؛ بو پروبلئم دە دیلہ قدر کی تفکور پروبلئمی کیمی قبول ائدیلمیش، حتا سسری علملر آکادئمییاسی نین نشر ائندیگی «عومومی دیلچیلیک» کیتابیندا آیرجا اولراق «دیلہ قدر کی تفکور پروبلئمی» باشلیغی آتیندا تدقیق ائدیلمیشدیر 7. بو حیصہ نین مؤلفی (ب. آ. سئرنبرننیکو) تفکورون دیلن خئیلی اول و اوندان آسلی اولمایارق مؤستقل موجود اولدوغو ایدعا ائدیر. اولجہ تفکورون دیلن اول مؤوجود اولوب-اولماسی مسالہ سینہ نظر دن کچیرک.

عالیملرین بؤیوک اکثریتی بو فیکر دەدیر کی، دیل و تفکور عئینی واختدا یارانمیشدیر، نہ تفکور دیلن اول، نہ دە دیل تفکور دن اول یارانا بیلر. مثلا، ک. ک کوشئووی یازیر کی، دیل و تفکور قیریلماز وحدتدہ دیر: فیکر سیز دیل و عکسینہ، دیلسیز فیکر مؤوجود دئییل. ن. ک. اودیونان فیکرینجہ، تفکورون باشلانغیجی حیسی معلوماتین سوز شکلیندہ عومومیشدیر یلمہ سینہ تصادوف ائدیر. خ. ز. پانفلوو یازیر: «دیالکتیک ماتریالیزم باخیمیندان شعورون، روحون ایکینجی و ماتریالیزمین بیرینجی اولماسی بیر دە اوندان مئیدانا چیخیر کی، تفکور باش بئین مادی فیزیولوژی پروسئسلری ایلہ قیریلماز علاقہ دە مؤوجود اولور، بونولا یاناشی یالیز دیل اساسیندا و دیلین کؤمگیلہ باش وئرہ بیلر و باش وئریر. بونولا علاقہ دار اولراق، دیالکتیک ماتریالیزم تصدیق ائدیر کی، دیلن کناردا تفکور مومکون دئییل، دیل و تفکور اوز تشکوللریندہ و مؤوجود اولمالاریندا بیر-بیریندن آیریلماز دیر» 8.

آ. بینکوو بئلہ حساب ائدیر کی، اینسان دیلی و تفکور امک پروسئسیندہ عئینی زاماندا یارانمیشدیر. اینسانین مجرد تفکور و دیلین اینکیشافی ایلہ بیر لیکدہ فورمالاشمیشدیر. تکجہ دیل دئییل، تفکور دە امک فعالیتی زامانی اونسیت ضرورتی نتیجہ سیندہ یارانمیشدیر. خ. ق.

كولشانسكي ده عثيني فيكري سؤيلهير. ديلله تفكورون وحدتي، اونلارين عثيني زاماندا عمله گلمهسي، دبلسيز تفكورون، تفكورسوز ديلين موجود اولماماسي حاقيندا بؤيوك روس ماتئرياليست فيزيولوگو اي. م. سئچنوفون دا ماراقلې فيكييرلري واردير: «اوشاق فيكييرلشركن، همين واخت عرضينده او، مطلق دانئيشير. بنش ياشلي اوشاقلاردا فيكيير سؤزلرله و پيچيلتيلي دانئيشيقلار، ياخود دا ان آزي ديلين و دوداقلارين حركتي ايله ايفاده اولونور. بو، فؤوقالعاده درجهده چوخ (اولا بيلسين كي، هر واخت، لاكين موختليف درجهلرده) ياشلي آدمالاردا اولور. ان آزي، من اوزومدن بيليرم كي، منيم فيكريم لاپ چوخ واخت اورتولو و حركتسيز آغيزدا لال دانئيشيقلار، يعنى آغيز بوشلوقوندا ديل عضلهلرينين حركتلري ايله موشايغت اولونور. بوتون حاللاردا باشقالارينا هر هانسي فيكري چاتديرماق ايستهينده، اونو اولجه مطلق پيچيلداييرام. حتا منه ائله گلير كي، من هئچ واخت بيللاواسيطه سؤزلرله فيكييرلشميرم، من هميشه فيكييرلريمي دانئيشيق فورماسيندا موشايغت ائدن عضله دويوملاري ايله دوشونورم» 9.

سون زامانلار ديلله تفكورون عثيني زاماندا عمله گلمهسي فيكري بعضي تدقيقاتچيلارين اعتيراضينا سبب اولموشدور. اونلار ايديعا انديرلر كي، تفكور ديلدن اول ده موجود اولموشدور. اونلار ف. انئقئلسه اينساد انديب گؤستريرلر كي، بير حالدا كي، امك ديلدن اول موجود اولموشدور، بير حالدا كي، اينسانين اوزونو امك ياراتميشدير، بير حالدا كي، هئچ بير امك تفكورسوز باش وئردير، اونها دئمهلې، امكله تفكور عثيني زاماندا يارانير، اونها، دئمهلې، تفكور ديلدن قديمدير، ديله قدر ده تفكور موجود اولموشدور. همين تئزيسين تصديقي اوچون ف. انئقئلسين بو سؤزلري سيئات گئيريلير: «...امگين اينكيشافي جمعيت عوضولرينين ضرورت اوزوندن داها سيخ بيرلشمهسيه كؤمك ائتميشدير، چونكي اونون سايهسينده قارشيلقلي كؤمك، بيرگه فعاليت حاللاري تئز-تئز باش وئرمله باشلاميش و جمعيتين هر بير آيرجا عوضو بو بيرگه فعاليتين فايدالي اولدوغونو داها آيدين درك ائتمگه باشلاميشدير. قيسا دئسك، عمله گلن اينسانلار او يئره چاتميشلار كي، اونلارين بير-بيرينه بير شئي سؤيلهيمك طلباتي مئيدانا گلميشدير. طلبات اوزونه اورقان ياراتميشدير: مئيمونون اينكيشاف ائتمهش اولان خيرتدگي ياواش-ياواش، لاكين دؤنمهدن، مودولياسيا يولو ايله گئنديكجه داها آرتيق اينكيشاف ائدن مودولياسيايا كئچمك اوچون دگيشيلميش، آغيز اورقانلاري ايسه تدريجن بير-بيرينين آرينجا آيدين سسلر تلفوظ ائتمگي اؤيرنميشدير». ب. آ. سئرنبرئننيكوو، چوخ گومان كي، قصدن ف. انئقئلسين سيئاتينداكي سونراكي جوملهني گؤتورور. همين جومله بنلهدير: «ديلين امك پروسئسسينده و دئمكله بيرليكه (كورسيو منيمدير - ا. ر.) مئيدانا گلمهسي حاقيندا وئرلين بو ايضاحين يئگانه دوغرو ايضاح اولدوغونو حئيوانلارلا موقاييسه ثبوت ائدير». سونرا مؤليف سؤزونه داوام ائدمك يئنه ف. انئقئلسين سيئات گئيرير: «اولجه امك، سونرا ايسه اونولا بيرليكه آيدين نيطق ايكي ان باشليجا عاميل اولموش و بونلارين تائيري آلتيندا مئيمون بئيني تدريجن اينسان بئينه چؤريلميشدير؛ بو بئيني، مئيمون بئينه چوخ بنزمله برابر، بؤيوكلوگو و موكلليگي جهندن اوندان اولدوقجا اوستوندور». بو سونوجو جوملهدن بنله نتيجه چيخاريلير كي، گويا ف. انئقئلس بيرباشا اولماسا دا، دولاييسي يوللا تفكورون ديلدن اول موجود اولماسي فيكريني سؤيلهيميشدير (امك، تفكور عثيني زاماندا ياراتميشدير، امك ايسه ديلدن قديمدير، اولدير). لاكين، گؤردويموز كي، ف. انئقئلس ديلين امكله بيرليكه مئيدانا گلمهسي فيكريني ده سؤيلهيميشدير. بو او دئمكدير كي، امكله بيرليكه يارانان تفكور امكله بيرليكه مئيدانا چيخان ديلله عثيني زاماندا عمله گلميشدير. حتا بير قدر ده ايرملي گنديب انئقئلسين سؤزلريندن بنله بير نتيجه چيخارماق اولار كي، امكله ياناشي ديل ده مئيمون بئيني اينسان بئينه چؤريلمهسيه موهوم رول اويناميشدير. باشقا سؤزله دئسك، تفكورون مئيمون بئينه خاص خصوصيت اولماديغيني نظره آلساق، ديل تفكورون اول يارانميش و تفكورون يارانماسيندا موهوم رول اويناميشدير. سون زامانلار علمي ادبياتدا دا ديلين تفكورون اول يارانماسي حاقيندا فيكييرلره تصادوف انديريك. ب. ف. پورشنو يازير: «...اولا بيلر كي، سؤز فيكيرين محصولو دئييل، عكسينهدير؟ بيزيم گونلريميزده ديلچي نظريهچيلر، منطيقچيلر و پسيكولوقلار عالمي بو حاقدا مباحثه ائدير. بو گون بيز بيليريك كي، اينسان بئينه فيكيير مركزي ياخود زوناسي يوخدور، آما نيطق مركزلري ياخود ساحلري حقيقتن واردير-سول ياريم-كورده، يوخاري و آشاغي آلين ناحيهسينده، گيجگاهدا، بو سونوجونون امگك و انسه ايله بيرلشديگي يئرده» 10.

اينسان بئينهدهكي نيطق مركزلرينين يئري بروكا طرفيندن موعينلشديريلميش، سونرا بوتون نئوروپسيكولوقلار طرفيندن بوخلانيلميش و تصديق ائديلميشدير. بروكاتين كئشفيه گؤره، اينسانين دانئيشماق قابيليتي مركزي بؤيوك بئينين سول ياريمكورهسي نين اوچونجو آلين قيريشيندا يئرلشير.

مؤليف (ب. آ. سئرنبرئننيكوو) حاقلې اولاراق گؤسترير كي، حتا ان پريميتيو آلت دوزلتمك عومومي لشديرمه و نتيجه، باشقا سؤزله دئسك، تفكور اولمادان مومكون دئييلدير. دئمهلې، مؤليف ثبوت ائتمهليدير كي، آلت دوزلتمك ديلدن اول مومكون اولموشدور. بو فيكري ثبوت ائتمك اوچون، او، پسيكولوگ اي. خ. كوينيندن آشاغيداي سيئاتي گئيرير: «نتيجه اينسانين امك فعاليتي طلبيندن دوغور، بو فعاليتين سببسيه خوصوصيتي بونادير كي، اينسان ايش گؤرمگه باشلامازدان اول اونون شعوروندا امگين نتيجهسي قاباقدان حاضير اولور. اشياني دوزلتمدن اول، او، بوتون ايستحصال پروسئسيني اولدن آخيرادك موفصل صورتده خياليندا جانلانديرير. بو پروسئس نتيجهسيز مومكون دئييلدير» 11. گؤرونديوو كي، بورادا صؤحبت تفكورون دئييل، شعوردان گئدير.

طبيعدير كي، مادي عالمين اشيا و حاديهلرينين بئينه اينعيكاسي تكجه اينسانا خاص خصوصيت دئييلدير، او، بئيني اولان بوتون جانليلارا خاصدير؛ تكجه اينكيشافين آشاغي پيلهسينده اولان جانليلار (مئلن، تكهوجئيرمليلر) مادي عالمين اشيا و حاديهلريني اينعيكاس

انده بيلميرلر. عومومي معنادا مادی عالمين اشيا و حاديهلر نينين بئينه بئله اينعيكاسي شعوردور و بئله شعور يالنيز اينسانلارين اينحيصاري دئييلدير، حنيوانلار عالمينده ده بئله شعور موجوددور. بونا گوره ده حنيوانلاردا، خصوصن داهايوكسك اينكيشاف سوييهسينده اولان حنيوانلاردا «فيكير لشمه، دوشونمه قابليتي نين» اولماسي طبيعي حاديهدير. تيسباغا آدم گورنده باشيني چاناي نين آلتيندا گيزلهدير، ايلبيز بير شئيه توخونان كيمي «بوينوز لاريني» و باشيني گيزلهدير. بونو تفكور، حتا اينتيداي تفكور آدلانديرماق گولونج اولاردي. بو، اطراف موحيطين، سادهجه اولراق، اورقانيز مده اينعيكاسيدير؛ بو اينعيكاس، اساسن، بئيين واسيطهسيه اولور - بوتون حيس اورقانلاري (گوز، قولاغ، داد، لاميسه) شرطي سيقناللاري بئينه نقل اندير و همين سيقناللارين اورازلي ايفادهلري بئيينده اينعيكاس اندير. ب، آ سترنرئنيكوو بونو تفكور كيمي قبول اندير و فيكيري ثبوت ائتمك اوچون اي. م. سئچنوو دان بو سيتاتي گتيرير: «حنيوانلاردا معلوم حركتلري آنادانكلمه ماشين كيمي اجرا ائتمك باجاريغيندان علاوه تنز-تنز همين آئين وضعيتي و يا همين يئرين شرايطيندن ايستيفاده ائتمك باجاريغي موشاهيده انديلير. بونو حنيوانين فراستي (ذكاسي)، اونون عاغيللي ليغي و عوموميله دوشونمه باجاريغيندان باشقا جور ايضاح ائتمك اولماز» 12. گوروندويو كيمي، اي. م. سئچنوو هئچ يئرده تفكور دن دانيشمير، اونون حنيوانلار اوچون گوسترديكي كنيفيتلر مادي عالمين بئيينده اينعيكاسي و بو اينعيكاسين طلبلي ايله نئجه حركت ائتمك ضرورتيني قطع ائتمك دن باشقا بير شئي دئييلدير. عوموميله، علم بئله تنزيسي هئچ واخت رد ائتمه ميشدير كي، اينسانلار حنيوانلار عالمين نين آغيل (دوشونجه، شعور) فعاليتي نين بوتون نؤوعلري، تييلري (ايندوكسييا، دئوكسييا، آنايز، سينتئز، موجر دلشديرمه) عوموميدير. بو دا طبيعيدير، بئله كي، اينسان گنئنئيك جهندن حنيوانلار عالميندن چيخيش، جانلارين ان يوكسك اينكيشاف ائتميش فورماسيدير و اولارين آراسيندا، حتا عاغلي، شعوري فعاليتده عومومي جهتلر اولمايدير. لकिन شعوري فعاليت هله هئچ ده تفكور فعاليتي دئييلدير؛ تفكور فعاليتي شعوري فعاليتين بير نؤوعودور، اولار ي عئيني لشديرمك هم علمي، هم ده منتودولوژي باخيمدان سهودير.

ديله قدركي تفكورون موجود اولماسيني ثبوت ائتمك اوچون بير سيرا عاليملر مشهور پسيكولوگ ل. س. ويقتوسكي نين سوزلرينه موراجيعت انديرلر. او، يازير: «كولترين تجروبلرينده بيز بئله بير شئين تام آيدين ثبوتو ايله قارشيلاشيريق كي، اينتللنكتين روشنيملري، يعني سوزون خصوصي معناسيندا تفكور حنيوانلاردا نيطقين اينكيشافيندان آسيلي اولمايقا چيخير و اونون ناييلتلي ايله باغلي دئييلدير. مئيمونلارين دولنديكلري و ايشلنديكلري آلتلرله و مسالهلرين حلي زاماني دولايي يوللارين تطبيقي ايله ايفاده اولونان ايختيراعلاري، هئچ شوبهه سيز، تفكورون اينكيشافيندا ايلك مرحله، لकिन نيطقه قدركي مرحله تشكيل اندير» 13. ل. س. ويقتوسكي نين فيكيرينجه، تفكور و نيطق منساجه تاماميله فرقلي كؤكلره ماليكدير، بونا گوره ده نيطقه قدركي (ديله قدركي) تفكورون موجودلوغو هئچ بير شوبهه اوياتمير.

سسري علملر آكادئمياسيني نين نشر ائنديگي «عومومي ديچلييك» آدلي اثرده ده دييله تفكورون عئيني زاماندا يارانماسي تنزيسينه قطعي صورتده اعتيراض انديلير. اثرين ايكي بؤلمه سينده («ديله قدركي تفكور پروبلئمي» - صحيفه 30-39 و «ديل و تفكورون علاقه سي نين بعضي خصوصي مسالهلري» - صحيفه 387-397) بئله بير فيكير ايرملي سورولور كي، دييله قدر ده تفكور موجود اولموشدور. ك. ق. كروشئلنئيسكايانين سوزلرينده بو فيكير اوز آيدين ايفاده سيني تاپير: «ديل و تفكورون قارشيلقيلي علاقه سي پروبلئمي ايله باغلي اولراق داهاي تنز-تنز موداكيرمه معروض قالان بعضي مسالهلري نظر دن كئچيرر كن ديفئرئنسيال لشديريلماسي مومكون اولان ياناشما (ايركي و كومونيكاتيو ياناشماني فرقلندير مه) تاماميله ضروري گورونور. آشاغيداي سولالار موختليف خولاصه لرله اساس مساله اظرافيندا مركزلشير: دييل و تفكور آراسيندا تام پارئللئيك موجوددور مو؟ ديلسيز تفكور مومكوندور مو؟ دييله اولان هر شئيمي تفكورله علاقه داردير؟

ديلسيز تفكور مومكوندور مو، عادت ن منفي جاواب وئريب تصديق انديرلر كي، تفكور اوچون دييلين ايشتيراي ضروردير. لकिन بورادا چوخ واخت ايكي آني قارشيدير لار: 1) تفكورون مئيدانا چيخماسيندا اساس اولماق اعتباريله دييلين رولو و 2) فيكيرين بوتون كومپونئنلرينين اونسيت آكتيندا مستقبل وئربال (سوزلو) ايفاده سي. تاماميله حاقسيز اولراق بيرينجي نين مطلق ليگينه گوره فيكيرين بوتون كومپونئنلرينين هر بير جومله ده انكسپلئيسيت (آچيق ايفاده سي اولان) سوزلو ايفاده سي نين ضرور يليگي نتيجه سي چيخاريلير» 1. سوزلو دييله (نيطقه) تفكورون علاقه سي نين اينكار ائيلمه سي اولارين عئيني زاماندا عمله گلمه سي ني دولايي يوللا دانماق دئمكدير: «... دييلين تفكورله علاقه سي نين «سولي» سوزلر واسيطه سي له حياتا كئچمه سي هئچ ده ضروري دئييلدير» 15.

عادت ن، ديله قدركي تفكور دن دانيشار كن ديچيلر پسيكولوقلارين حنيوانلار عالميندن گتير ديكلري ميثاللار لا كيفايت لئيرلر، چونكي اينسانين اولو اجدادلارينين، هله اينسانلا شماميش اينسانانئز مئيمونلارين نئجه اونسيت ساخلاديقلاري حاقيندا حتا فرضيه بئله ايرملي سورمك مومكون دئييلدير. اينسانانئز مئيمونلارين نئجه علاقه (بيز «اونسيت» دئمك ايسته مزديك) ساخلاماسي، امكله علاقه دار اولراق بو علاقه نين اونسيت چئوريلمه سي، اونسيت طلباتي نتيجه سينده اونسيت واسيطه سي اولان دييلين يارانماسي آريجا بير پروبلئمدير - بو پروبلئم حاقيندا موختليف فرضيه لر ايرملي سورمك اولار.

حئیوانلاردا تفکورون وارلیغیندان دانیشماق اولارمی؟ تفکور فیکیرلر علاقه‌دار دیر (هر ایکی عرب سۆز و عئینی کۆکندیر). تفکور دن دانیشدیقا ایلك نۆبەدە دوشونمک، فیکیرلشمک باجاریغی نظرده توتولور. حتا منطیقی اولمایان - یعنی مفهوم، حؤکم و نتیجه واسیطه‌سیله قاورانلیمایان تفکور بئله فیکیرلشمک باجاریغینی نظرده توتور. حئیوانلارین فیکیرلشدیگینی ایدعا ائتمک اولارمی؟ فیکیرلشمک (یعنی تفکور قابیلیتی) یالنیز اینسانلارا خاص خصوصیتدیر. حتا حئیوانلارین ان یوکسک اینکیشاف پیلله‌سینده دوران مئیمونون هوندور بیر یئرده قویولموش بانانی گۆتورمک اوچون بیر سیرا موقوفیت‌سیز تشبوتدن سونرا بیر نئچه شوولو (چوبوغو) بیر-بیرینه کئچیرمه‌سی ده فیکرین، یعنی تفکورون ایشتیراکی اولمادان باش وئیریر. بیز بیر نئچه گوندن سونرا بانانی باشقا هوندور بیر یئرده قویساق، مئیمون اونو گۆتورمک اوچون بیر باشا شووللری بیر-بیرینه کئچیریپ اوندان ایستیفاده ائتمیر، اولکی کیمی بیر سیرا موقوفیت‌سیز تشبوتلردن سونرا یاواش-یاواش (تجروبه نتیجه‌سینده) شووللری بیرلشدیریپ اوندان ایستیفاده ائتمک قناعتینه گلییر. مئیموندا تفکور اولسا ایدی، ایکینجی تجروبه‌ده او، بیر باشا بیر نئچه گون اول ائدیگی کیمی شووللری بیر-بیرینه کئچیریپ اوندان امک آلتی کیمی ایستیفاده ائدری. پ. ب. بلونسکی و باشقالارینین تدقیقاتلاری ثبوت ائتمیشدیر کی، یادداش یالنیز اینسانا خاص خصوصیتدیر، چونکی او، ان یوکسک پسکی فونکسییالارلا، او جومله‌دن اساس اعتباریله نطقله علاقه‌دار دیر. ایت سودا بو غولان اوشاغی خیلاص ائدرکن فیکیرلشمیر کی، اوشاغی سودان چبخارماسا، او بو غولوب اؤله بیلر. اوشاغین عوضینه سویا گلینجیک دوشسه ایدی، یئنه ائله حرکت ائدری. پیشیک آبارداکی سیچانلاری توتوب یئرکن فیکیرلشمیر کی، آباردارا یاخشیلیق ائدیر. حئیوان عومومیتله فیکیرلشمیر. بیر حالدا کی، حئیوان فیکیرلشمیر، اوندان حئیوانلارین تفکوره مالیک اولماسیندان دانیشماق دا معناسیز دیر. بو باخیمدان آ. آخوندوفون آشاغیداکی سۆزلری ده اوز اهمیتینی ایتیریر: «البته، تفکورون دیله‌قدرکی بو نۆوعو یالنیز حئیوانلارا عاید اولدوغوندان اونون دیل و تفکور پروبلیمی ایله، او جومله‌دن، دیلچیلیک علمی ایله علاقه‌سی یوخدور» 16. چوخ گومان کی، اینسانین اولو اجدادی اینسانانیز مئیمون دا تفکوره مالیک اولمامیشدیر. یالنیز اینسانانیز مئیمون اینسانا چئوریلرکن سسلی-سۆزلو دیل الده ائدیگده، بو پروسئله یاناشی، اونولا عئینی زاماندا تفکور ده الده ائدیر.

ب. ف- پورشنو حاقلی اولراق یازیر: «تفکور، شعور، ایراده، شخصیت - بونلار نطق فونکسییاسینی باشقا آدلاری دئییلدیر، لاکین اونون مورکب تۆرمهلریدیر. نطقسیز تفکور، شعور، ایراده، شخصیت یوخدور و اولدا بیلیمز. و یقوتسکی و اونون آردیجیللاری «نطق تفکورو»، «نطق-تفکور» ایفادملرینی ایشله‌دیرلر. اوزون زامان دیلچیلیکده و منطیقه‌ده بو، موباحیته مؤوضوعو اولموشدور. فیکیر دیلدن اول گلیرمی یاخود اولنار همیشه، وحدته اولموش و وحدته‌دیر، یعنی بیر دیگری اولمادان مؤوجود دئییلدیر. بورادا اساس اعتباریله جومله و حؤکمون، قرآمتیکانین قانونلاری و منطیقین قانونلارینین، سۆز و مفهوم اوخشار و فرقلی جهتلری نظرده توتولور. بورادا مورکب قارشیلیق آسلیلیق و موعین بیر شئیده قارشیلیق ضیدیت تظهور ائدیر، لاکین موداکیرلر نتیجه‌سینده داها چوخ آیدین اولموش و هامی طرفیندن قبول ائدلمیشدیر کی، دیسیز و دیله‌قدر تفکور مومکون دئییلدیر (کورسیو منمیدیر - ا. ر.). هله‌لیک بیز عالی فونکسییا آدلانلار حاقیندا دانیشیریق. اولنارین هامیسی، او جومله‌دن تفکور ده نطق فونکسییاسیندان تۆرمهلریدیر. نطق تفکور آلتی دئییل (بو ایلوزییا اوزون مودت" نطقین فوندامنتال اهمیتینی باشا دوشمگه مانع اولموشدور)، عکسینه، تفکور نطقین محصولودور. اینسانین بوتون فیزیکی عالی پسکی فعالیتی هئنتروگن 17 دئییل، هوموگنندیر 18: اولنارین هامیسی گۆده‌سی و کۆکلری نطق اولان بیر آغاجین بوداقلاری و مئومولریدیر 19. گنرچکلیک، بیزی احاطه ائدن مادی عالم یالنیز سۆزلرله، نطقله - ایستر سسلی، ایسترده داخیلی نطق اولسون - عومومی لشدیریلدیگی، کونکرت لشدیریلدیگی، موجدلشدیریلدیگی، آبسترکت لشدیریلدیگی، بیر سۆزله، مفهوم و حؤکم شکلینده تظهور ائدیگی اوچون تفکور بیلاواسیطه نطقله علاقه‌دار دیر. اینسان دیلی ایسه نطقده تظهور ائدیر، نطقده رئاللاشیر. بونا گۆره ده دیل بیلاواسیطه، بیر باشا دئییل، نطق واسیطه‌سیله تفکورله علاقه‌لیر. تفکورون تظهور فورماسی، ایفاده فورماسی اولان نطق یاخود نطقین فورمالاشما منبعی اولان تفکور یالنیز و یالنیز اینسانا خاص خصوصیتدیر، نعمتدیر. تفکور نطقسیز، نطق تفکورسوز تصور ائتمک غئیری-مومکوندور. سسلی، سۆزلو اینسان دیلی ده نطق واسیطه‌سیله تفکورله، یوکسک آبسترکتسیا محصولو اولان شعورلا علاقه‌دار اولدوغو اوچون یالنیز و یالنیز اینسانا مخصوصدور، اینسانا خاص خصوصیتدیر.

مادی عالمین اشیا و حادثه‌لرینین بنیینه دیلدن کنار هر هانسی بیر اینعیکاسی داها گنیش معنادا شعوری فعالیتین نتیجه‌سیدیر. آرتیق دئییلدیگی کیمی، شعوری فعالیت تکجه تفکور فعالیتی ایله محدودلاشمیر. مادی عالمین اشیا و حادثه‌لری تفکور دن باشقا شعورون دیگر ساحه لرینده ده اینعیکاس ائده بیلر. حئیوانلارین مقصد و یغون حرکتلریندن دانیشارکن اولنارین تفکور وندن دئییل، مادی عالمین اولنارین شعورونون دیگر ساحه‌لرینده کی اینعیکاسیندان بحث ائتمک لازیمدیر. بئله اولدوقدا دیله‌قدرکی تفکور پروبلیمی اؤز-اؤزونه آرادان قالمیش اولور. دیله قدر هئچ بیر تفکور مؤوجود اولمامیشدیر. تفکورون دیلدن اول مؤوجود اولمادیغینی ثبوت ائتمک اوچون بیر سیرا دلیللر گنیرمک اولار. پسکی خسته‌لیک زامانی اینسانین تفکور قابیلیتی، دوزگون فیکیرلشمه، منطیقی موحاکیمه قابیلیتی پوزولور، لاکین بو اونون نطق قابیلیتی نین پوزولماسینا سبب اولمور: خسته نطق قابیلیتی ساخلاپیر، لاکین اونون نطقینده منطیقی موحاکیمه، تفکور اولمور. تفکور نطقدن اول مؤوجود اولسا ایدی، آفاز بیا، کونفوبولیسییا (پسکی خسته‌لیک) حادثه‌سی زامانی منشاچه داها قدیم حساب ائدیلن تفکورون (بورادا: منطیقی دوشونمه قابیلیتی نین) پوزولماسی (ایتمه‌سی) اوندان آسلی اولان و اونون تۆرمه‌سی اولان نطق قابیلیتی نین ده پوزولماسینا (ایتمه‌سینه) سبب اولمالی ایدی. حالوکی بئله بیر حادثه باش وئیریر. ایکینجی بیر دلیل. چوخ گومان کی،

ھامىمىز اوشاقلىقىدا موعىن واختلاردا معناسىز سۆزلر دانىشمىش، ماھىنلار اوخوموشوق. بئله نىطقىن سۆزلرىنىن ھانسى «دىلدىن» گۆتۈرۈلدۈيۈ، عومومىتلە نە معنا ايفادە انتدىگىنى ھىچ كىم دئىه بىلمىز. بورادا سادەجە اولاراق نىطق وار، تفكور يوخدور. بو حال اوشاق اويونلارنىدا اۈزۈنۈ گۆستىرىر: ساىما اويون زامانى چوخلو معناسى اولمايان سۆز و ايفادەلر ايشلەدىلەر. مثلاً، «عمىم اوغلو... وىزمە رە»، «چىخ قىراغا»، ياخود «اكىل-بكىل قوش ايدىم، يووامدا اوتورموش ايدىم» كىمى ساىمالاردا وىزمە رە و اكىل-بكىل ايفادەلرې ھىچ بىر معنا ايفادە انتمىر.

بو مىثاللار ثوبوت ائدىر كى، منشاچە نىطق (اىنسان دىلىنىن تظاھور فورماسى) تفكوردن قدىمدىر. نھايت، تفكورون نىطقدن اول مؤوجود اول بىلمەمەسىنى موعاصىر ئىروپسىكولوگىيا علمىنىن ثوبوت انتدىگى اوچونجو، لاكىن اھمىتىنە گۆرە ان اساسلى اولان دىل، بۈيۈك بئىن يارىمكورلرىندە خوصوصى نىطق مركزلرې (باش بئىنن آلىن و گىجگاھ حىصە لرىندە) اولدوغو حالدا خوصوصى فىكىر مركزلرىنىن اولماماسىدىر. اگر تفكور نىطقدن اول مؤوجود اولسا ايدى، بۈيۈك بئىن يارىمكورلرىندە اونون اۈز خوصوصى مركزلرې اولمالي و سونرالار بو مركزلرىن تائىرې اىلە نىطق مركزلرې يارانمالي ايدى. اصلىندە ايسە بئله اولمامىشىدىر - باش بئىننە (بۈيۈك بئىنن يارىمكورلرىندە) خوصوصى فىكىر مركزلرې يوخدور و ھىچ واخت دا اولمامىشىدىر. دىلە قدر سۆزون گننىش معناسىندا شعور مؤوجود اولموشدور. بونا گۆرە دە دىلە قدر كى شعور پروبلئمىدن دانىشماق اولار. بو پروبلئم ايسە دىلچىلىگىن دئىل، پسىكولوگىيا علمىنىن تدقىقات اوبىئكتىدىر.

دىل و شعور

ك. ماركس دىلى رئال پراكىتىك شعور آدلاندىرىر. ك. ماركس دىلە وئردىگى بو تعريف دىلن اىنسان حىياتىندا كى رولونو دقق موعىنلشدىرىر. حقىقتن دە بئلهدىر. اىنسانى احاطە ائدن گنرچكىلىك، مادى وارلىق اونون شعوروندا اىنچىكاس اولونور و ھمىن اىنچىكاس دىل واسىطەسىلە رئاللاشدىرىلەر، باشقالارنى چاتدىرىلەر.

اىنسانى احاطە ائدن موحىطى، گنرچكىلىگى خىالن بىر-بىرى اىلە سىخ قارشىلىقلى مونسىبتە اولان دۇرد سىستئمە آىرماق اولار:

(1) طبعىت سىستئمى؛

(2) جمعىت سىستئمى؛

(3) شعور سىستئمى؛

(4) دىل سىستئمى.

اىستر تارىخى، اىسترە علمى-فلسفى باخىمدان طبعىت سىستئمى بو سىستئملر آراسىندا اىلكىندىر؛ بئله كى، اىنسان جمعىتى، شعور و دىل مؤوجود اولمادىغى بىر دۇور دە بىزى احاطە ائدن طبعىت، مادى عالم، گنرچكىلىك مؤوجود اولموشدور. ماتئرىالىست فلسفە ماتئرىبىانى بىرىنچى، اىلكىن، شعور و ايسە اىكىنچى، تۆرمە قبول ائدىر. بونا گۆرە دە دىلچىلىك دە فونكسىياسىنا گۆرە شعور و دىل سىستئمى طبعىت سىستئمىنە و جمعىت حىياتىنىن ماتئرىال جەتئىنە مونسىبتىنە گۆرە تۆرمە، اىكىنچىدىر. شعور و دىل سىستئملرې اىنسانلا، داھا دوغروسو جمعىتلە بىرلىك دە يارانمىشىدىر. بو سىستئملر اىنسان معىشتىنىن ضرورى ساحەلرېنى ايفادە ائدىر و اونون امك فعالىتى نئىجەسىندە بىر-بىرى اىلە سىخ علاقلەنمىشىدىر. امك - بوتون اىنسان حىياتىنى بىرىنچى شرطىدىر. ھم دە او درجەدە بئله بىر اساس شرطىدىر كى، بىز موعىن معنادا دئمەلى بىك: اىنسانن اۈزۈنۈ امك ياراتمىشىدىر. بلى، امك اىنسان شعورونو، دىلى دە ياراتمىشىدىر. اولجە امك، سونرا ايسە اونونلا بىرلىك دە ايدىن نىطق اىكى ان باشلىجا عامل اولموش و بونلارن تائىرې آلتىندا مئىمون بئىنى تدرىجن اىنسان بئىننە چئورىلمىشىدىر: بو بئىنن مئىمون بئىننە چوخ بنزمەكلە برابر، بۈيۈكلوگو و موكللىگى جەتدن اوندان اولدوقجا اوستوندور. عئىنى زاماندا گۆسترمك لازىمدىر كى، شعور دا امگە و دىلە تائىر ائدەر كى ھر اىكىسىنىن تكمىللىشمەسىنە كۆمك ائدىر: بئىنن و اونا تابع اولان حىصەلرېن، گنئدىكجە داھا چوخ ايدىنلاشان شعورون، اىستر اكسىيا و عقلى نئىجە چىخارماق باجارىغىنىن اىنچىكاسى امگە و دىلە عكس-تائىر گۆسترمك، بونلارن ھر اىكىسىنە داھا دا اىنچىكاس ائتمەلرې اوچون گنئدىكجە بئىنى-بئىنى تكانلار وئرمىشىدىر. قارشىلىقلى مونسىبتە اولان شعور و دىل اىنسان جمعىتىنى فورمالاشماسىندا باشلىجا رول اوينامىشىدىر. شعور اىنسانن امك فعالىتى پروسسىندە دىللە قارشىلىقلى فعالىت گۆسترمك اۈزو فعالىت اولور؛ دىل ايسە رئال پراكىتىك شعور اولدوغونان شعور و ايفادە ائدىر و فورمالاشدىرىر.

«دىل و شعور» پروبلئمى اىلە علاقەدار اولاراق دىلچىلىك علمى آشاغىداكى نظرى مسالەلرې ايدىنلاشدىر مالىدىر:

شعورا مونا سېيتده دېلېن فونكسييالاري نئجهدير؟
دېله مونا سېيتده شعورون فونكسييالاري نئجهدير؟
تفكوره مونا سېيتده دېلېن فونكسييالاري نئجهدير؟
دېله مونا سېيتده تفكورون فونكسييالاري نئجهدير؟

بو سواللاري آيدنلاشديرماق اوچون ايرملي سورولن پروبلملري ديلله و نيطقله علاقلنديرمك لازيمدير.

1. شعورا قارشي مونا سېيتده دېلېن فونكسييالاري نئجهدير؟

1.1. بو فونكسييالاردان ان باشليجاسيني بئله گؤسترمك اولار: ديل رئال پراكتيك شعور دور: ديل شعورون پراكتيكلشمه سيني، رئالاشماسيني تامين اندير؛ ديل باشقا اينسانلار اوچون موجود اولان و يالنيز بونولا دا منيم اوزوم اوچون ده موجود اولان پراكتيك رئال شعور دور و شعور كيمي ديل ده يالنيز احتياجدا، باشقا اينسانلار لا اونسيت احتياجيدان دوغور. دئمعلي، ديل شعور اكتلاريني فورمالاشديران و رئالاشديران، اولاري پراكتيكلشديران آلت رولونو اويناير. اوز-اوزلوگونه شعور اكتلاري بيزه هله هئچ بير شئي وئرمير. يالنيز شعورون هر آكتيني سؤزله بيرلشديرديكده و ياخود ايفاده ائنديكده اينسان همين شعور آكتيني رئالاشديرير، پراكتيكلشديرير. سؤزه چئوريلمهين، سؤز شكلينده فورمالاشديريلمياي شعور آكتي، اولن، همين آكتي داشييان فرد اوچون انلاشيلماز، غئيري-موعين قالير؛ ايكنيجيسي، همين شعور آكتي فردين اطرافيندا اولان ديگر فردلره هئچ معلوم اولمور.

2.1. شعورا قارشي مونا سېيتده ديلين بيرينجي فونكسيياسيدان اونون ايكنيجي فونكسيياسي مئيدانا چيخير: ديل شعورون ايفاده واسيطه سيدير. جمعيت آيري-آيري فردلرين توپلوسوندا عيبارتدير و بو توپلو جمعيتين شعورونو عمله كئيرير. جمعيتين شعورونون مضمونو همين جمعيتين ديلي، داها دقيق دئسك، لئكسيكا و ديلين قرآماتيک قورولوشو واسيطه سيله تثبيت و ايفاده ائديلير. لاکين ائله بوراداجا قئيد ائتمك لازيمدير كي، لئكسيكا و ديلين قرآماتيک قورولوشو واسيطه سيله جمعيتين شعورونون بوتون مضمونو دئييل، يالنيز شعورون اينكيشافي نين و فعاليتي نين ائله نتيجه لري تثبيت و ايفاده ائديلير كي، بونلار ديل قورولوشونون (ايستروكتورونون) عونورلري (ائلمئنترلري) ايله علاقلنديريلميش اولور و عوموميلشديريلير، شخصيت خاريجينده (شخصيتدن آسيلي اولمايان) ديلين قورولوشوندا تثبيت ائديلير. آيريليقدا گؤتورولموش فردين، اينسانين فعاليتده اولان شعورونون مضمونو، ديل عونورلرينين واحيد شكلده بيرلشديريلمه سي واسيطه سيله نيطق آرديجيلليغيندا ايفاده ائديلير.

3.1. ديل - شعور فعاليتي (عقلي فعاليت) پروسئلرينين مودئل لشديريلمه سي شرطي و واسيطه سيدير. اينسانين نيطق فعاليتي، ديلين نيطقده تطبيقي، نيطق زنجيرينين اينكيشاف ائنديريمه سي، گئنيشلنديريمه سي شعورون مضمونون اينكيشاف ائنديريمه سيني اوبيئكتيولشديرير. بونولا دا شعورون مضمونونون تکجه دینله بيچيلر و اوخوجولار طرفيندن دئييل، هابئله همين فيکرين مؤلفي نين اوزونون ده قاوراماسينا ايمكان يارانير. بئله ليکله، ديل اينسانين اوز شعورونون فعاليتيني اونون اوزو طرفيندن درک ائديلمه سي شرطينه چئوريلير. بونو شعورا قارشي مونا سېيتده ديلين اوچونجو فونكسيياسي آدلانديرماق اولار.

اوز شعورونون فعاليتي نين اينسان طرفيندن درک ائديلمه سي اونا اوز شعورونون فعاليتي اوزرينده نظارت قويماق ايكاني وئيرير. ديل شعور اکتلاريني اوبيئکتیولشديرهرک شعورون فعاليتيني اونون اينعیکاس ائنديگي مادی عالمين خصوصيت و علامتري ايله علاقلنديرمگه شرايط يارادير: نيطق مودئلي مودئلشديريلن اوبيئکتله توتوشدورولا بيلر و بونولا دا نيطق مودئلي ايله اونون آرخاسيندا دوران شعور فعاليتيني اوزلاشديرماق، اويغونلاشديرماق، اويغون گلمهين جهتلري دوزلتمك ايكاني تامين ائديلميش اولور.

اينسان شعورونون يارانماسي و اينكيشافيندا ديل گؤرکملري رول اوينايمشدير. ديل شعور اکتلارينين اينساني لشمه سيني نين اساس شرطلريندن بيرري اولموشدور. حتا ف. ائنتقلس اينسان شعورونون (ف. ائنتقلس بنينين دئير) فورمالاشماسيندا ديلي امکن سونرا ايكنيجي عامل حساب ائدير: «اولجه امك، سونرا ايسه اونولا بيرليکده آيدين نيطق ايكي ان باشليجا عامل اولموش و بونلارين تائيري آلتيندا مئيمون بئيني تدريجن اينسان بئينه چئوريلميشدير. شعورون روشئملرينه بعضي حئوانلاردا دا تصادوف ائديرېک. خصوصن سون زمانلار مئيمونلارلا آپاريلان تجربه لر ثبوت اندير كي، ايتيداي فورمادا دا اولسا اولار شعورا ماليکديرلر. شعورون روشئملري اينسانين هله اينسانا چئوريلمه ميش اولو اجدادلاري اولان اينسانابنزر مئيمونلاردا دا اولموشدور. لاکين بو روشئملر فيکيرله علاقه لي اولماميش و فيکيرله زنگينلشمه ميشدير. يالنيز ديل حيسي اينعیکاسي عوموميلشديرمگه و بونلارين اساسيندا منطقي اينعیکاس قورماغا ايمكان ياراتميشدير. بو، امك فعاليتي نين شعورلو فعاليت اولماسي نين هم سببي، هم نتيجه سي، هم ده شعور اکتلارينين اينساني لشديريلمه سيني نين اساس شرطي ايدي.

2. ديلله شعور آراسيندا كي مونا سېيت تکجه ديلين شعورا تائيري كيمي بير طرفلي مونا سېيت دئييلدير، ايكي-طرفلي، قارشيلقلي مونا سېيتدير، يعنى ديل شعورون فورمالاشماسينا، اينكيشافينا، رئالاشماسينا، پراكتيكلشمه سينه كؤمك ائنديگي كيمي، شعور دا ديله تائير گؤسترير،

اونون اینکیشافیندا موھوم رول اوینايیر. بونا گۆره ده «دیل و شعور» پروبلئمندن دانیشارکن دیله قارشی موناسیبتینده شعورون فونکسییالاری مسالہسینی ده نظر دن کئچیرمک لازیمدیر. شعور قارشی موناسیبتده دیلین فونکسییالاری پروبلئمینده اولدوغو کیمی دیله قارشی موناسیبتده شعورون فونکسییالاری پروبلئمی ده مخصصیلر، خصوصن پسیکولوقلار طرفیندن هله لازیمینجا تدقیق اندیلیمیشدیر و پروبلئمین حلی هله ده اؤز نؤبہسینی گۆزلهیر. بونا گۆره ده دیلچیلرین بو پروبلئم اطرافیندا فیکیر سؤیلمه‌سی چوخ چتیندیر. بونولا بنله دیله قارشی موناسیبتده شعورون اساس، باشلیجا فونکسییالاری حاقیندا بعضی فیکیرلر سؤیلمه‌ک اولار.

1. 2. شعور، اونون فعالیتی، اونون اینکیشافی دیلین اینکیشافی اوچون اساس شرطدیر. شعورون فعالیتی و اینکیشافی ایلمک نؤبده بیلاواسیطه دیلین لئکسیک-سئمانتیک سیستمینده دگیشیکلیکلرین باش وئرمه‌سی نین، لئکسیک-سئمانتیک سیستمین اینکیشافی نین اساس شرطلریندیر. دوز دور، لئکسیک-سئمانتیک سیستمده کی دگیشمهلر دیلین فعالیت نین ایجتیماعی شرایطینده جمعیتین دیله تاثیر نین بیلاواسیطه نتیجه‌سیدیر. لاکین بو اینکار اندیلمز حقیقتدیر کی، جمعیت دیله آستراکت صورتده تاثیر گؤستر میر؛ جمعیت دیله اؤز تاثیر نین بیلاواسیطه گؤستر میر (قئید ائتمک لازیمدیر کی، بعضاً جمعیت دیله، اونون اینکیشافینا بیلاواسیطه ده تاثیر گؤستریر، اونون اینکیشافی نین قایغیسینا قایلیر؛ بعضاً جمعیت حنا دیل ساحه‌سینده، دیل قوروجولوغو ساحه‌سینده دؤلت سیاستی یئریدیر)، شعور، ایجتیماعی شعور واسیطه‌سیله دیله تاثیر گؤستریر؛ یالنیز شعورون فعالیتی ساحه‌سینه داخل اولانلار سؤزلرین معنالارینا و اولارین علاقه‌سینه تاثیر گؤستره بیلر، شعورون قبول ائتمه‌دیکلر دیلین لئکسیک-سئمانتیک سیستمینده تاثیر گؤستره بیلیر. شعورون ایرادی وضعیت، فیکری، ائموسییاسی ساحه‌سینده باش وئرن دگیشیکلیکلر حیاتدا یئنی معنالارین یارناماسینا، بو معنالارین دیلده تثبیت اندیلیمه‌سین، کؤهنه معنالارین، یعنی شعور اوچون اکتوال اولمایان معنالارین ایسه دیلدن چیخماسینا مؤوجود اولان معنالارین و معنالار سئربیاسی نین سؤزده و سؤزلرده یئنیندن پایلانماسینا سبب اولور. گومان ائتمک اولار کی، شعورون نظارت اندیلیمه‌ن ایشتیراکی ایله قرآمتیک معنالار دا یارادیلیر و یئنیندن تشکیل ائدیلمه‌ن (شعورون نظارت اندیلیمه‌ن ایشتیراکی) دئدیکه بیز بونو نظرده توتوروق کی، قرآمتیک معنالارین یارادیلیماسینا دا شعور ایشتیراک اندیر، لاکین بیز بو ایشتیراکی حیس . ائتمیریک، شعورون بو ایشتیراکی «شعورلو نظارت» انده بیلیمیریک - بنله چیخیر کی، قرآمتیک معنالار اؤز-اؤزونه یارانیر، اولارین یارادیلیماسینا مقصدیهؤندلیمیش شعور ایشتیراک ائتمیر. دئمهل، دیله قارشی موناسیبتده شعورون فونکسییالاریندان بیری دیلین لئکسیک-سئمانتیک سیستمینده نین دگیشمه‌سی و اینکیشافیندا شعورون بیلاواسیطه، قرآمتیک معنالارین یارناماسی و (بعضاً) دگیشمه‌سینده شعورون نظارت اندیلیمه‌ن ایشتیراکیدیر.

2. 2. شعور نیطقین اینکیشافی نین، داها دوغروسو، دیلین نیطق شکلینده فعالیت گؤستر مه‌سی نین شرطی و اساس سببیدیر. دیل مئخانیزمی اؤز-اؤزلوگونده نیطق حرکتی اینتئر سبباینا مالیک دئییلدیر. دیل مئخانیزمی یالنیز شعورون فعالیتی سایه‌سینده نیطق فعالیتینه اویادیلیر و رنال نیطق کیمی فعالیت گؤستریر. «معنا-متن» تیپلی «تور مدیجی» مودنلر دوزلتمک جهدلری معناسیزدیر، چونکی بنله جهدلر نیطق قورولوشونون یئنگانه حرکت وئریجی قوه‌سینی - فعالیتده اولان شعور و نظرده توتور. طبیعی اولراق، شعورون فعالیت نین تیپلری - سیتواسیالی، شخصی، تاریخی و س. دگیشدیکده اولارین نیطقین قورولوشونا تاثیر ده دگیشیر، نتیجه‌ده نیطقین قورولوشونون (ایستروکتورونون) تیپلری ده دگیشیر. خطی اینکیشاف ائدن نیطق شعورون فعالیت نین اؤزونه‌مخصوص ایشاره مودنلیندن باشقا بیر شئی دئییلدیر. بنله نیطق شعورون فعالیت نین بعضی جهتلرینی اوبینکتیو اؤیرنمک ایمکانی وئیر.

3. 2 بورادان دا دیله قارشی موناسیبتده شعورون ان موھوم فونکسییالاریندان بیری - نیطق و دیل اولوبلارینی فورمالاشدیرماق فونکسییاسی مئیدانا چیخیر. دیل و نیطقین بنله تیپلرینین (یاخود نیطق اولوبلارینین) ثابت سیستملرینین اساسینی تشکیل ائدن نیطق قورولوشونون (ایستروکتورونون) تیپلری همیشه شعورون فعالیت نین بو و یا دیگر ثابت فرقی ایله شرطلیر. نظرہ آلماق لازیمدیر کی، دیلین فونکسیونال اولوبلاری نیطق تیپلرینین ثابت سیستملریندن کنارا چیخماق حاللاریدیر. دیلین فونکسیونال اولوبلاری سون نتیجه‌ده جمعیت نین فعالیت نین، باشقا سؤزله دئسک، ایجتیماعی، کوللنکتیو شعورون فعالیت نین موختلیف تیپلرینه اساسلانیر. بوتون بونلاری نظرہ آلساق، آیدین اولار کی، دیلین اولوبلارینین فورمالاشماسینا شعور نجه بیر آیریجی، تعیین ائدیجی، ایستقامت وئریجی رول اوینايیر.

4. 2 دیله قارشی موناسیبتده شعورون داها بیر فونکسییاسینی گؤستر مک لازیمدیر. بو دا اوندان عیبارتدیر کی، شعور نیطقین اینکیشافینا، نیطق اوچون دیل عونصورلرینین سئچیلیمه‌سی و اولارین آراسیندا نیطقی علاقه‌ن یارادیلیماسینا، دیل نورمالارین گؤز لنمه‌سی و یا پوزولماسینا، یارانان نیطق قورولوشونون (ایستروکتورونون) اونون مضمونونا اویغون گلمه درجه‌سینه، نیطق قورولوشونون (ایستروکتورونون) داخلینده منطیقی یاخود غیری-منطیقی علاقه‌یه، مضمونون رنال شرایطه اویغون گلمه‌سینه و س. نظارت اندیر.

دیله (نیطقله) شعور، شعور لا دیل (نیطق) آراسیندا قارشیلیق مونسیتلری قیساچا بنله خاراکتئریزه ائتمک اولار.

3. «دیل و تفکور» پروبلئمینی آیریلیقدا نظر دن کئچیرمگیک، لاکین تفکور شعور پرسسولر نین ان باشلیجاسی اولدوغو اوچون و دیلچیلیکده «دیل و تفکور» پروبلئمی «دیل و شعور» پروبلئمی نین اساس ترکیب حیصه سینی تشکیل ائدیگی اوچون» دیل و شعور»

پروبلېمېنده تفکوره قارشي موناسيبتېنده ديلين فونکسييالاري و ديله قارشي موناسيبتېنده تفکورون فونکسييالاري مساله سيني قيساجا اولسا دا «دیل و شعور» پروبلېمېنده نظر دن کنچيرک.

پروبلېمين ايضاحينا کنچمزدن اول بير مسالهنی قنيد ائتمک لازيمدير. آرتيق دئديگيميز کيمي، ديلچيلیکده «دیل و شعور» پروبلېمي عوضينه «دیل و تفکور» پروبلېمي تدقيق انديليير، داها دقيق دئسک، «دیل و شعور» پروبلېمي «دیل و تفکور» پروبلېمي ايله عوض انديليير. بو اوندان ايرملي گلير کي، ديلچيلیک منطقي قرآمتيکا جريانلارينين، هابئله کارتنزيان 20، راسيوناليزم فلسفي جريانلارينين ايندييالاري و بو ايندييالارا اساسلانان قرآمتيکالارين ديلچيلیکه گوجلو تاثيري آلتيندا اولموشدور.

محض «دیل و شعور» پروبلېمي «دیل و تفکور» پروبلېمي ايله عوض انديليگي اوچوندور کي، ديلچيلیک نظريه سيني نين اساس پروبلېمي اولان سوزون معناسي نين ماهيتي پروبلېمي علمده بير طرفلی ايشيقلانديير يلميشدير. بو بير طرفلی ليک اوزونو اوندان گوستيرير کي، سوزون معناسي ايله همين سوزون ايفاده انديگي مفهوم عيني لشدير يلميش ياخود معنا ايستروکتور ديل فنونمني اعلان انديلميش و يئنه ده يالنيز مفوملا (آنلايشلا) علاقندير يلميشدير. بئله بير سهو تصور يارانير کي، شعورون فعاليتينده مفومدان باشقا هنج بير شئي يوخودر، گويا سوزون سئمانتيکاسي و فرازونلوگيز ملرين مفهوم حاقيندا معلوماتدان باشقا هنج بير مضمونو يوخودر.

بيزجه، «دیل و تفکور» پروبلېمينه ايستر فلسفده، ايسترسه ده ديلچيلیکده شعور پروسئسلارينين بير حيصه سي، دوزدور، ان باشليجا، اساس، مرکزي حيصه سي کيمي باخيلمالي، بو پروبلېم داها گنئيش احاطه لي «دیل و شعور» پروبلېميني عوض ائتمه مەليدير.

معلوم اولدوغو کيمي، تفکور گنرچکليگين، مادی عالمين اينسان بئنينده مفهوم، حؤکم و نتيجه فورماسيندا اينعیکاسي پروسئسینه دئيبليير. طبيعيدير کي، بو اينعیکاس آبستراکت، مجرد شکیلده دئييل، سوزلر، سوز بيرلشمه لري و جومله لر شکیلده اولور.

ايندي گؤرک اينسانلارين تفکورونه قارشي موناسيبتېنده ديلين فونکسييالاري نجه دير.

1. 3. تفکوره قارشي موناسيبتېنده ديلين بيرينجي و اساس فونکسيياسي فيکرين فورمالاشماسيندا اونون ايشتيراک ائتمه سيدير. تفکور گنرچکليگين، مادی عالمين عومومي لشدير يلميش شکیلده اينسان شعوروندا اينعیکاس ائتمه سي کيمي فعاليتدير، پروسئسدير. بونا گؤره ده او، بير شعور پروسئسي کيمي هميشه سوزه و جومله يه مؤحتاجدير. سوزسوز و جومله سيز نه حؤکم، نه نتيجه، نه ده اونلارين ترکيب حيصه سي اولان مفهوم حياتا کنچيريله بيلمز، باشقالارينا چاتدير يلا بيلمز، «شئي بيزيم اوچون» دئييل، «شئي اوزونده» اولار. بونو فلسفي پلاندا ديالکتیک ماترياليزم، عالي عصب سيستمي فعاليتي نين فيزيولوگيکي پلانيندا، اي. پ. پاولو اينکارنديلمز دليلرله ثبوت ائتميشلر. سوزسوز مفهوم، جومله سيز ايسه حؤکم فورمالاشا بيلمز، حياتا کنچيريله بيلمز، گنرچک اول بيلمز.

2. 3. تفکوره قارشي موناسيبتېنده ديلين ايکينجي فونکسيياسي فيکرين ايشي، فعاليتي حاقيندا معلوماتي (اينفورماسييانين) ايفاده ائتمه سيدير. طبيعيدير کي، ديل فيکري فورمالاشدیرديقا همين فيکير حاقيندا معلوماتي دا ايفاده اندير، يعنی فيکير موباديله سيني مومکون اندير. فيکرين فعاليتي حاقيندا اينفورماسييان ديلين ايفاده ائتمه سي فونکسيياسي اونسيت پروسئسینده نهنگ اهميته مالیکدير و اونسيت پروسئسي نين موفقيتله حياتا کنچيريلمه سي نين اساسلاريندان و شرطلاريندن بيريدير. نيطق مؤلفي نين فيکرينين فعاليتي حاقيندا ديلين واسيطه لري هله ايفاده انديلميش اينفورماسييان (معلوماتي) قبول ائدن دينله ييجي و يا اوخوجو، هميشه موعين ايتکي و علاوله لرله اولسا دا فيکرين فعاليتيني برپا ائتمک ايمکاني الده اندير.

3. 3. تفکوره قارشي موناسيبتېنده ديلين. اوچونجو فونکسيياسي دينله ييجي نين ياخود اوخوجونون نيطقي قبول ائدين مؤلفين فيکرينه آز يا چوخ درجه ده آدنکوات اولان فيکريني اوياتماقدير.

4. 3. ديل، فيکري اوياداراق، فورمالاشدیر اراق، ايفاده ائده رک اينسانين مادی عالمي، دونياني، گنرچکليگي داها اطرافلي، داها درين باشا دوشمه سینه، قاوراماسينا کؤمک اندير، گنرچکليک حاقينداکي اينفورماسييان تام و داها دوزگون تحليل ائتمگه شرايط يارادير. تفکوره قارشي موناسيبتېنده ديلين بو دوزونجو فونکسيياسي ديلين قاور اماق آلتی فونکسيياسي آدلانديرماق اولار.

5. 3. تفکوره قارشي موناسيبتېنده ديلين بشينجي فونکسيياسي مودئل لشدیرمه فونکسيياسيدير. تفکور ائله بير عقلي پروسئسدير کي، اونون کومپوننتلري علمده مفهوم، حؤکم و نتيجه آدلاندير يلان حيصه لره بؤلونور. تفکور پروسئسي و اونون عوضولمه سي سؤيلمين اينکيشاف انديير يلمه سي پروسئسي ايله علاقه دار اولور. لئکسيک و قرآمتيک عونصورلرينين آرديجيلليغي، بو عونصورلر آراسينداکي علاقه، اونلارين ترکيبی، معلوم اولدوغو کيمي، اينکيشاف ائتمکده اولان فيکيردن سونرا گلير و اونون اوزون مخصوص سبئسي فيک مودئليندن باشقا بير شئي دئييلدير.

4. ديلچيليك، هابئله «ديل و تفكور» پروبلئمي ايله علاقه دار اولان باشقا علم ساحلري اوچون ماراقللي و حليني گوزله مين پروبلئلردن بيري ده ديله قارشي مونا سيبته تفكورون فونكسييالاري مساله سيدير. ديله قارشي مونا سيبته تفكورون فونكسييالاري نجه دير؟ بو فونكسييالاري قيساجا نظر دن كنجيرك.

1. 4. ديله قارشي مونا سيبته تفكورون فونكسييالاريندان بيري ديل واحيدلرينين ايشارلر كيمي فعاليت گوسترمه سيني تفكورون تامين انتمه سيدير. ديل ايشارهي سسلنمه و مضمونون، ماتريال اولانلا ايندال اولانين وحدتيندن عيبارت دير. لاکين ايشارمه ايندال اولان اونا گوره ياشاير، فعاليت گوستير، اينكيشاف اندير كي، اينسانين فيكري ياشاير، فعاليت گوستير، اينكيشاف اندير ايشارلرين مضموندا تثبیت اندير. ديل ايشارهي نين مضمونو بو ايشارهنين اوزوندن فرقلي اولان، نه حاقدا ايسه اينفورماسيا ايفاده انتمک و اوياتماق قابيليتي ديرسه (بو «نه ايسه» هميشه اشيا، پرنتمت و حاديه دن عيبارت اولور - بير سوزله، اوبينکتيو عالمين فيكير طرفيندن قاور اينلان فاکتي اولور ياخود بو «نه ايسه» فيكرين اوزو اولور)، بوتون حاللاردا مضمونون عمله گلمه سينده فيكرين فعال ايشتيراکي ضرور دير. سوزده اونون اوزوندن فرقلي اولان بير شئي حاقيندا اينفورماسيا ايفاده انتمک ياخود اوياتماق ايمکاني نين يارانماسي اوچون فيكرين ايشتيراکي واجيب دير. بئله ليکله، ديل ايشارلرينين فعاليت گوسترمه سي اوچون فيكير اساس و ايلکين شرط دير. ديل ايشارلري سيستمينه خاص اولان مضمونلار سيستميني فورمالاشماسيندا شعورون فعاليتيندن ده دانيشماق اولار، چونكي ديل ايشارلرينين ايشارهي ليک ماهيتي نين تامين انديلمه سينده تکجه تفكور دنيل، بوتولوکده شعور دا ايشتيراک اندير، لاکين ديل ايشارلري سيستميني مضمونون فورمالاشماسيندا شعورون باشقا كومپوننتلرينه نيسبتن تفكور اولچولمز درجه ده بويوک رول اويناير. بونو بيز، مثلا، نترميرلر ساحه سينده لکسيک معنالار سيستميني فورمالاشماسيندا ايدن گوره بيليرک. پرينسيجه هنج کيم اينکار انده بيلمز كي، ديل ايشارلرينين ايشارهي ليک ماهيتيني تامين انتمک فونكسيياسي تکجه تفكور خاص خصوصيت دنيل، هابئله شعور دا خاص خصوصيت دير. اينسان، شعور، هر شئيدن اول، تفكور ديل منخا نيز مي نين ايشارهي ليک طبيعتي اوچون اساس شرط دير.

2. 4. ديله قارشي مونا سيبته تفكورون ايكينجي فونكسيياسي اونون سئمانتيكيا مونا سيبته مئيدانا چيخير. تفكورون بو فونكسيياسي ديل اوچون، ديلين علمي ايضاحي اوچون بويوک اهميته ماليدير. ديلين لکسيک و قرآتيک معنالاري سيستميني نين اينكيشافي اوچون تفكور اساس آلتير. تدقيقاتچي هر هانسي چوخ معنالي سوزه ديقله نظر سالسا، گورر كي، فيكرين فعاليتي نتيجه سينده سوزون معناسيندا سئمانتيک دگيشمه، رابيطه، اينكيشاف باش و نر ميشدير. اينسانين فيكري، مثلا، قوشون قانادي ايله طيار نين قانادي (اوپماق پروسسي)، اينسانين آياغي ايله ايستولون آياغي (داياق و ايسطه سي اولماق) و س. آراسيندا داخيلن علاقه اولدو غونو سنزميش، بير سوزله، ياخين معنالارين ايفاده سيني تهرتميشدير. هر هانسي بير ديلين ايضاحي لوغيني نظر دن كنجيرسك، چوخ معنالي سوزلرده معنا كنجملرينين اينسانين فيكري پروسسلرينين نتيجه سي اولدو غونو گوررک. مثلا، هر هانسي بير ديل عايله سيندن بير ديلين چوخ معنالي فعليتي گوتورسك، گوررک كي، همين فعليتن بير معناسي ديگر معنالاري ايله سيخ باغليدير و معنانين كنجمه سي اوندان ايرملي گلير كي، اينسان فيكري اوز فعاليتينده حرکت، حال، پروسس، وضعيت، سيتواسيالار آراسيندا مؤوجود اولان و علاقه يارانان كنجيلري سنره بيلميشدير.

تفكورون ديل، سئمانتيكانين اينكيشافينا تاثيريني خصوصن نترمينولوگيا ساحه سينده ايدن حيس انتمک اولور. معلوم اولدو غو كيمي، نترمين مفهوم سئمانتيكالي سوزدور. شعورون ديگر ساحلرينين ياراتديغي بوتون معنالار نترمين مضمونوندا چيخاريلير. نترمين معناسيندا كي بوتون كچمه و علاولر علم، تخنيكا، اينزياتي و ديگر مفهوملارين كنجملري و علاقلري حاقيندا ايدن معلومات و نرير. مفهوملار سيستميني نين اينكيشافي لآبود صورتده نترمينولوژي معنالار سيستمينده دگيشيكليرين باش و نر مه سينه سبب اولور. تفكور سئمانتيكانين اينكيشاف آلتی كيمي هميشه آچيق چيخيش آلتير.

قرآتيک معنانين اينكيشافينا تاثير انديكده تفكور گيزلي و لنگ فعاليت گوستيرير. قرآتيک معنانين اينكيشافينا تفكورون فعاليتي اينسانين شعورلو موداخيله سي خارجينده دير، بو پروسسه اينسان نظارت انده بيلمير و بو مومكون دنيلدير؛ آيري-آيري فردلرين تاثيري عوموميله غئيري-مومكوندور. شاعيرلر، يازچيلار، عالملر بو و يا ديگر سوزو ايشلنديكده، البته، فيكيرلشيرلر كي، سوزه بئني معنا و نريلمه سي موفقيتلي مي چيخير. لاکين اولار بيلميرلر كي، قرآتيک معنالار آيري-آيري آاملارين ايراده سينه تابع دنيلدير. قرآتيک معنالار هميشه بو و يا ديگر ديلدن ايستياده ائن كوللكتيويين مورد، آبستراكت فيكرينين (هابئله شعورونون) فعاليتي نين نتيجه سيدير.. قرآتيک معنالار لکسيک معنالارين و اولارين آراسيندا كي علاقلرين كورطبيعي-پراكتيكي عومومي لشديريلمه سي و موردلشديريلمه سي نين نتيجه سيدير. بو موردلشديرمه بيزيم «ديل تفكوروموز» قرآتيک معنالار كيمي تاثير اندير. عومومي لشديرمه و موردلشديرمه ملر ديلين داشيبيجلارينين كولوي تطبيقي پروسس سينده يارانير و ديله آيري-آيري آاملارين آرزوسو، مقصدي ايله تطبيق انديلمير، اولار شعور طرفيندن نظارت انديلمه ين ضرور دير. بير حالدا كي، قرآتيک معنالارين يارانماسيندا عوموميلشديرمه و موردلشديرمه پروسس سينه شعور (ايستر فردي، ايسترسه ايجتيماعي شعور اولسون) نظارت انتمير، بئله اولوقدا قرآتيک معنالارين فورمالاشماسيندا تفكورون ايشتيراکيندان دانيشماق اولار مي؟ البته، اولار. عوموميلشديرمه و موردلشديرمه فيكرين فعاليتي دير. لاکين بو فعاليت منطيقچيلرين فيكيرلشديگي كيمي، سادجه «مفهوم»، «حؤكم» و «نتيجه» نترميرلرين احاطه انديگي مودللر اوزره گنتمير - فيكري عومومي لشديرمه

و موجر دلشدير مهلرين قرآمتيك كاتنقور بيالار كيمي ايفادهسي چوخ موركب پروسئدير. بونا گوره ده بو تئرمينلرين هنج بيري تفكور فعاليتي نين ديلين قرآمتيك معنالار سيستئمينه اوز عكسني تاپميش نتيجهلر ينه تطبيق انديله بيلمز.

قرآمتيك معنا پروبلئمي و قرآمتيك معنالين فورمالاشماسيندا تفكورون ايشتير اكي مسالهسي موعاصير ديلچيلىك علمي نين ان موركب مسالهلر يندندير.

3. 4. ديله قارشي موناسيبتده تفكورون اوچونجو فونكسيياسي نيطقين ترتيبينده ديل واحيدلريني سچمك آلتى اولماسيدير. نيطقين اينكيشافي نين هر آيندا اينسانا ياليز بير سوز دئييل، موعين سوزلر، اولار ين علاقهي، فورماسي و كاتنقور يياسي لازيمدير، هر هانسي جومله دئييل، موعين جومله مودللري و تييلري لازيمدير. موعين ديل عونصورلرينين سچيلمهسي اساسن آرتيق نيطق زنجيرينه داخيل انديلميش اولكي ديل عونصورلري ايله قاباقجادان موعين لشدير بيلير. لاکين بو قاباقجادان موعين ائتمه قطعي دئييل، تخمينيدير. او، بير قايدا اولراق، نيطقين بير نچه داواميندا تکه بيريني، ان ياخشي و موكل اولانيني سچمك ايمكانيني ساخالير. نيطق سؤيلهين، هر شيدن اول، اوز فيكرينين امرلرينه مقصده او يگون اولانيني سچير.

4. 4. نهايت، ديله قارشي موناسيبتده تفكورون، دوردونجو فونكسيياسي نيطقين قورولوشونا نظارت ائتمكدير. عادت، نيطقي قوراركن تفكور نظارت آلتى كيمي چيخيش اندير. بو نظارت فعال اولدوقجا نيطق ده بير او قدر دوزگون قورولور، منطقي، دقيق و ايفادهلي اولور. باشقا سوزله دنسك، تفكور نيطق مدنيتي نين اساس و باشليجا شرطيدير. قيد ائتمك لازيمدير كي، شعور دا نيطقه نظارت اندير، لاکين نظارت فونكسيياسيندا شعورون ائوسيونال دايرهي تفكورون رولو ايله هنج بير موقاييسه گلمير. ائوسيا چوخ واخت نيطقين دوزگونلوک، سليس ليک، دقيق ليک، منطقي ليک كيمي كئيفيتلرينين موختليف فورمادا پوزولماسي نين اساس سبي اولور، تفكور ايسه بئله پوزونتولارا يول وئر مير.

«ديل و شعور، ديل و تفكور» پروبلئمي ايله علاقه دار اولراق ديلچيلىك علمي ديلين موختليف سيستئملريني و نيطقي قبول ائديکده اونسييت مۇخانيزمي اولان ديله و بو مۇخانيزمين تطبيقي ايله يارانميش پروسس اولان نيطقه تطبيق ائديکده همين پروسسني ديفنر نئسيالاشدير مالميدير.

«ديل اينسانلار آراسيندا ان موهم اونسييت واسيطه سيدير». اونسييت مۇخانيزمي كيمي ديل آيريليقدا گؤتوررولموش بير فردين، اينسانين شعورونون فعاليتي ايله علاقه لنديريله بيلمز - او، كوللئكتيويين، خالقين شعورو ايله علاقه لنديريله بيلير. نيطق موعين سيتواسييدا لازيم اولان «مضمون» ايفاده ائتمك اوچون ديل قانونلاري اساسيندا ياراديلان ديل ايشارلرينين آريچيلليغي كيمي آيري-آيري فردلرين، اينسانلارين شعورونون فعاليتي ايله علاقه داردير. لاکين نيطق ديل واسيطهلر يندن، عونصورلرينين ايشتيفاده ائديگي اوچون، بير باشا اولماسا دا هر حالدا، كوللئكتيويين شعورونون فعاليتي ايله ده علاقه داردير. ديل اونسييت مۇخانيزمي كيمي اوز عونصورلري و اولارين سيستئملي تشكيلي ايله آيري-آيري اينسانلارين فيكير و شعورونون فعاليتي اوچون بازا كيمي ضروري اولان شعور و تفكورون ايجتيماعي فعاليتي نين نتيجهلريني تثبيت اندير. نيطق ديل آريچيلليغي كيمي اوز قورولوشو ايله فردي فيكرين، فردي شعورون ديناميكاسيني قيد اندير. لاکين فردي تفكور پروسسلي و شعورون فردي پروسسلي، عومومي بازا-ايدل مۇخانيزمينده تثبيت انديلميش شعورون ايجتيماعي فعاليتي نين نتيجهلرينه مالميدير. ديگر طرفدن، تاريخ بويو تدرين فردي پروسسليين مجموعو شعورون ايجتيماعي فعاليتي نين نتيجهلرينه تاثير گؤستيرر؛ لاکين بو نتيجهلر (بعضيلري لنگ، بعضيلري نيسبتن سور عتله) زامان كچديكجه دگيشير. بونو بيز لئكسيك، سوز ياراديجيلغي و قرآمتيك معنالار سيستئملرينين اينكيشافيندا داها ايدن گوره بيليرك.

ديلين و نيطقين مودللشديرمه فونكسيياسيني نظردن كنجيرسك، ايدن فرقلرين اولدوغونو گؤروروك. ديلين ستروكتورو، اولن، مادي عالمين قورولوشونو، ايكنجيسي، اينسان شعورونون و تفكورونون قورولوشونو مودللشديرير. معلوم اولدوغو كيمي، آيري-آيري سوزلر مادي عالمين اشيا و حاديهلرينه، هابئله مفهوملا را او يگون گلير. لاکين بو سوزلر هم اشيا و حاديهلر صينفيني، قروپونو، هم ده آيري-آيري اشيا و حاديهلري ايفاده ائتمك اوچون ايشله ديلير. مثلا، ائو سوزو هم عوموميتله اينسانلارين ياشاديغي بينا معناسيني، هم ده عئيني زاماندا موعين ائوي (منيم ياشاديغيم ائو) بيلديرير. بو، لئكسيكانين مودللشديرمه فونكسيياسيدير. بس بو فونكسييانين نيطقده و اونولا موقاييسه ده ديل مۇخانيزمينده اوزونه مخصوص خصوصيتلري نجه دير؟ نيطقده سوز آدلانديرديغي اشيا و حاديته ايله ديله نيسبتن داها دقيق، جيدي، موعين رابيطه ده، علاقه ده اولور. ديل مۇخانيزمي، ائو، خيال، گنتمك سوزلريني ايرملر سورور و همين سوزلردن هر بيريني بير نچه موختليف اشيا، حاديته و مفهوملا علاقه لنديرمك ايمكاني تكليف اندير. نيطقده بو ايمكانلاردان بيري حياتا كنجيريلير، غئيري-موعينليک آرادان قالديريلير، چونكي نيطق اينسان شعورونون تام موعين، فردي فعاليتيني ايفاده اندير، بئله فعاليت ايسه سوز غئيري-موعينليگيني (سئمانتيك غئيري-موعينليگي) آرادان قالديرماغي طلب اندير.

نیطقین و دیل مۇخانیزمی نین مودللاشدریمه فونکسییاسینی قرآماتیک کانتقورییالارین ایفادهسی باخیمیدان نظر دن کنچیرک. قرآماتیک کانتقورییالار، فورمال و آبستراکت اولمالارینا باخمایاراق گنرچکلیگی و شعورون موختلیف جهتلرینی مودللاشدریر، هم ده بو کانتقورییالار گنرچکلیگی و شعورون دیل مۇخانیزمی داخیلینده بیر جور، نیطق ترکیبینه باشقا جور مودللاشدریر. نیطق حیصه لری، حال و منسوبیت کانتقورییالاری، فعلین شکیل، نؤوع و زامانلاری، کمیت کانتقورییاسی، جومله عوضولری و خصوصیه دیل مۇخانیزمی ترکیبینه اوبیئکتیو عالمین و اینسانین داخیلی عالمی نین موقاییسسه اندیلن عوضولنمهی ایله اویغون اولور. نیطق حیصه لری ایله گنرچکلیگی اشیا، پروسس، کنیفت و خصوصیت، کمیت و س. مفهولارین احاطه ائدیگی فاکتارلر صیفی توتوشدورولور، قارشیلانمیشدی، بیر سؤزله، نیطق حیصه لری مادی رئال عالمین وارلیقلارینین اساس کانتقورییالاری ایله موقاییسسه ائدیله. دیگر قرآماتیک کانتقورییالار دا اوزونهمخصوص فورمادا رئال عالمین وارلیق کانتقورییالارینا بو و یا دیگر درجهده اویغون گلیر. اول بیلر کی، دیلین قرآماتیک عوضولنمهی مادی عالمین اشیا عوضولنمهی ایله بیلاواسیطه، بیرباشا اویغون اولماسین. اول بیلر کی، دیلین قرآماتیک قورولوشو منطیقی باخیمدان شعور و تفکور کانتقورییالارینا آیدین و جیدی اویغون گلیمسین. لاکین هر حالدا قرآماتیک، گنرچکلیک و شعورون اویغونلوغو مؤوجوددور و آیدین ایزله نیلیر. قرآماتیک قورولوش مادی عالمین و شعورون سپنسیفیک مودلیدیر. بئله کی، شعورون و تفکورون قرآماتیک قورولوش ساحه سینده قبول ائدیگی عوموی لشدیرمه و موجردلشدیرمه اینسان بیئنی طرفیندن نظارت ائدیله. همچین قرآماتیک قورولوشون مادی عالمی و شعورون مودللاشدریمهی بیلاواسیطه اشیا و حادثه لر اساسیندا دئییل، اولارین دیلین لئکسیک سیستمینه اینعیکاسی اساسیندا حیاتا کنچیریلیر. بو اونا گتیریب چیخاریر کی، دیل مۇخانیزمی نین و نیطقین مادی عالمی و شعورون قرآماتیک مودللاشدریمهی لئکسیک مودللاشدریمهی نیسبتن فرقی علامتله اوزره باش وئیر. آرتیق دئییلدیگی کیمی، دیل مۇخانیزمی نین لئکسیک عوضولنمهی ماهیتجه عئینی تیپلی اولان اشیا و حادثه لر صیفینه اویغون گلیر. نیطق پروسسی نین لئکسیک عوضولنمهی هم بئله اشیا و حادثه لر صیفی نین یاخود اونون قاورانیماسی اسپکتی نین کونکرئتلاشدریمهی دئمکدیر. دیل مۇخانیزمی نین قرآماتیک عوضولنمهی، جیدی و قطعی اولماسا دا مادی عالمین و شعورون کانتقوریال عوضولنمهی اویغون گلیر. نیطق پروسسی نین قرآماتیک عوضولنمهی ایسه فردی موداخيله نتیجه سینده موعین حودود دایرهمینده شکلینی دگیشن مادی عالمین و شعورون کانتقورییالاری آراسینداکی علاقلرین بعضی عوموی قانونا اویغونلوقلارینا اویغون گلیر. لاکین نیطقده کانتقورییالارین فردی لشدیریمهی باش وئریمیر؛ ایسیم عومومیتله اشیا آدی، فعل، عومومیتله ایش، حال، حرکت بیلدیریر و س. نیطق پروسسی نین قرآماتیک عوضولنمهی شعور و تفکور پروسسلرینین اینکیشافینی مودللاشدریر، مادی عالمین دیل عونصورلرینین قرآماتیک مودلی نین عوموی لیگینی و اولاری ایفاده ائتمگین آیریجا گوتورولوش بیر آدامین تفکورون طرفیندن موعین درجهده فردی سئجهسی و بیرلشدیریمهی اوصولارینی بیرلشدیریر. نیطق پروسسلرینین قرآماتیک عوضولنمهی فردی موداخيله چوخ جوزی دیر، لاکین بو، فردی شعورون جومله نین قرآماتیک تشکیلینه تاثیر ائتمهی فیکرینی اینکار ائتمیر.

دئییلنلری قیساچا اولاراق بئله یکنولاشدریماق اولار:

1. شعور مونا سبیتده دیل بو فونکسییالاری یئرینه یئتیریر:

(آ) دیل شعور اکتارلرینین فورمالاشدریماسی آلتی دیر (دیل رئال پراکتیک شعور دور)؛

(ب) دیل شعور فعالیتی نین ایفاده واسیطه سیدیر (دیل منیم شعورومو باشقالارینا، بونولا منیم اوزومه ده آنلاشقی ائدیر)؛

(و) دیل فعالیتده اولان شعورون اکتارلرینین نیطق کیمی مودللاشدریمهی اوچون شرط و واسیطه دیر (دیل شعورون نیطق مودلینی گنرچکلیگی حادثه لر ایله قارشیلانمیشدی شعورون فعالیتینه نظارت ائدیر).

2. تفکوره مونا سبیتده دیل بو فونکسییالاری یئرینه یئتیریر:

(آ) دیل فیکرین فورمالاشدریماسیندا ایشتریک ائدیر؛

(ب) فیکر موبادیلهمینی مومکون ائتمک اوچون دیل فیکرین مضمونو حاقینداکی اینفورماسیانی (معلوماتی) ایفاده ائدیر؛

(و) دیل دینله ییجیده یاخود اوخودا نیطق مؤلیفی نین فیکرینه آز یا چوخ درجهده آندکوات اولان فیکر اویدیر؛

(ق) دیل فیکرین اینکیشافینی مودللاشدریر.

3. دیل اونسیت مۇخانیزمی کیمی کوللنکتیوین، خالقین شعورون اویغون گلیر؛ نیطق دیل ایشارلرینین آردیجیلیگی کیمی آیریجا گوتورولوش بیر آدمین، فردین شعورون اویغون گلیر. 21

دیل و تفکور

دیچلیگی، هابنله بو پروبلنمه علاقه دار اولان بوتون دیگر علم ساحلرینین، ان مورکب و آکتوال مسالهلریندن بیری دیل و تفکورون قارشیلیقلا علاقه سی پروبلنمیدیر. بو پروبلنمین مورکبلیگی هر شئیدن اول اوندادیر کی، هم دیلین/ هم ده تفکورون طبیعتی مورکب و ضیدیتلیدیر. دیل و تفکور بیر طرفدن اینسان بئینی نین محصولو اولدوغو اوچون بیولوژی (داها دوغروسو، پسیکولوژی) حادثه، دیگر طرفدن ایسه اینسان اوزو ایجتیماعی وارلیق اولدوغو اوچون ایجتیماعی حادثه دیر. دیل و تفکورون عومومی سپنسیفیکاسی دا اونلارین ایجتیماعی و فردی-پسیکولوژی جهتلرینین بیر وحدته بیرلشمه سینده دیر. دیل و تفکورون موناسیبتی (سوز و فیکرین موناسیبتی شکلینده) پروبلنمین قدیم زامانلاردان ایندییه دک ایکی جور حل ائتمگه چالیشمیشلار: (1) یا سوزله فیکری (دیل و تفکور) تام عینی لشدیرمیشلر؛ (2) یا دا اونلاری تام فرقلندیرمیش، آرالارینداکی بوتون علاقه لری اینکار ائتمیشلر. حاضریدا هر ایکی باخیش موختلیف واریانتلاردا ایکی موختلیف جریانین اساسیندا دورور: (1) دیلله تفکور و عینی لشدیرمگه جهد ائدن، اینسانین پسیکیکاسیندا تفکوره مخصوص اولان رولو دیله وئریمگه جهد ائدن «مئنئالینقویستیک» جریان و (2) دیلی تفکورون آیران، تفکور و دیلخاریجی (ائکسترا لینقویستیک) حادثه حساب ائدن، تفکور پروبلنمین دیچلیکدن چیخاران، عومومیتله، تفکور و ایدورما اعلان ائدن «مئخانستیک» (بیهئویوریست) جریان.

ماتریالیست فلسفه، ماتریالیست دیچلیک دیلله تفکور آراسیندا مورکب قارشیلیقلا علاقه لری اولماسینی قبول ائدیر. بو علاقه نی عومومی شکلده بنله تصور ائتمک اولار. دیلین ایفاده ائدیگی معنلر (مضمونون) اساسینی فیکرلر تشکیل ائدیر. دیل واحیدلری اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادثه لری ایله محض تفکورون، اینسان بئینی نین اینعیکاس فعالیتی و اسیطه سیله علاقه لیر. بونلار سیز دیلین کومگی ایله اینسانلار آراسیندا اونسیت مومکون اولماز دی. دیگر طرفدن، ایدراک نتیجه لری اوبیئکتیو عالمین عونصورلرینین تفکوره اینعیکاس ائدن ماتریال سیقناللاری اولان دیلین سس کومپلنکس لری و اسیطه سیله مؤحکم لندیریلیر، بو نتیجه لر ایسه ایدراکین سونراکی اینکیشافی اوچون اساس اولور. بونا گوره ده دیلی تفکور آلتی حساب ائدیرلر، تفکور و دیلین موناسیبتی ایسه اونلارین وحدتی کیمی قبول ائدیلیر. لاکین بو وحدت اونلارین عینی لیگی دئییلدیر.

ماتریالیست دیچلیک دیلله تفکورون سیخ علاقه سینین داها گئنیش پروبلنمین: دیل - تفکور - اوبیئکتیو گئرچکلیک یاخود چوخ واخت سادهجه اولاراق سوز-فیکر-اشیا پروبلنمین ترکیب حیصه سی کیمی تدقیق ائدیر. بونولا علاقه دار دیلله تفکورون قارشیلیقلا علاقه لری نین بعضی مسالهلرینی نظرندن کچیرک.

دیل و منطیقی تفکور پروبلنمین اساس مساله سی اوچدور: سوز و مفهومون، جومله و حؤکمون، قرآماتیک و منطیقی کانتئور بیالارین قارشیلیقلا علاقه سی.

سوز و مفهوم. دیل و منطیقی تفکور پروبلنمین اساس مسالهلریندن بیری سوز و مفهومون قارشیلیقلا علاقه سیدیر. سوز دیل کانتئور بیاسی اولدوغو اوچون دیچلیک علمینده، مفهوم ایسه تفکور کانتئور بیاسی اولدوغونا گوره منطیق علمینده اؤیره نیلیر. دیلله توفکورون قارشیلیقلا قیریلماز علاقه سی، هر شئیدن اول، اوزونو سوزله مفهومون قارشیلیقلا موناسیبتینده گؤستریر، چونکی بیز مادی عالمین اشیا و حادثه لری نین اینسان بئینی نینده (تفکوره) اینعیکاسینی سوزلر شکلینده ایفاده ائدیر و باشقالارینا ایسه یالینز سوزلر شکلینده نقل ائدیریک.

سوز و مفهوم آنالییشلارینی آیدینلاشدیراق.

سوزه ایستر فلسفی، ایستر سه ده دیچلیک باخیمیدان چوخو تعریفلر وئریمیشدیر: سوز مو عین معنا بیلدیرن سس تویلو سودور؛ سوز اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادثه لری نین آدلاندیران دیل واحیددیر؛ سوز پوتنسیال جومله دیر؛ سوز مو عین مفهوم، آنالییش ایفاده ائدن سسلر کومپلنکسیدیر؛ سوز فیکرین مادی جیلدیدیر؛ سوز دیلین اساس فونکسییاسی آدلاندیرماق اولان موسقیل معنالی واحیددیر و س. بعضی دیچلر «سوز» آنالییشی نین اولدوغونو عومومیتله اینکار ائدیر، سوزون تعریفی اولمادیغینی دئییرلر. سوزه موختلیف تعریفلر وئریمه سیندن، اونون وارلیغی نین اینکار ائدیلمه سیندن آسیلی اولمایاراق اوبیئکتیو صورته سوز مؤوجوددور؛ سوز سوز اونسیتی تصور ائتمک غیری-مومکوندور. سوز اولمادان مادی عالمین اشیا و حادثه لری نین شعوروموزدا اینعیکاسی اولان مفهوملاری آدلاندیرا بیلیمریک تدقیقاتچیلر حاقلی اولاراق گؤستریرلر کی، «سوز-مفهومون یارانماسی و مؤوجود اولماسی نین ضروری شرطی و اسیطه سیدیر. سوز اولمادان مفهومون مؤوجود اولما بیلیمسی باخیشی نین اساسیندا تفکورون دیل ایله ایدئالیستجه سینه قارشیللاشدیریلماسی دورور» 22. بورادان دا سوزله مفهومون قارشیلیقلا موناسیبتی مساله سی مئیدانا چیخیر.

ماتئریالیست فلسفە ئۆیرەدیر کی، اوبیئکتیو عالمین جیسیم و حادثیەلرینین اینسان شعوروندا اینعیکاسینا مفهوم دئییلیر. عومومی قبول اندیلمیش فیکره گۆره، «بیز معین اینکیشاف مرحلەسینده اولان مطلق مفهومون گنرچک شنیلر ده شکیللرینی گۆرمک عوضینه، گنرچک شنیلرین شکیلینی بشری مفهوملاردا گۆرموشوک... فیقور آنالییشینی دا صیرف خارجی عالمین گۆتورولموشدور، هنج ده باشدا تمیز تفکور دن تۆرمەمیشدیر. اینسانلارین فیقور آنالییشینا گلە بیلەلرینەدک، فورماسی اولان و فورمالارینی موقاییسە ائتدیکلری شنیلر اولمالی ایدی» 23.

تفکور تصورلە سیخ باغلیدیر. تصور مادی، اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادثیەلرینین عیانی صورتی اولدوغو اوچون اولارین اینسان شعوروندا یئیندن جانلانماسینا دئییلیر. بو یئیندن جانلانما اینسانین ایدراک پروسئسی نین ایلک پیللەلری اولان دویغو و قاوراییشلار دان باشلانیر. فلسفەده ایدراکین بو پیللەسی «جانلی سئیرانتە» آدلانیر. لاکین تصور اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادثیەلری حاقیندا تام، هر طرفلی و دوزگون آنالییش یارادا بیلیمیر. تفکور اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادثیەلرینی دوزگون و داها اطرافلی عکس ائتدیریر. تفکور اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادثیەلرینین اۆزلرینی، اولارین علامت و کنیفیتلرینی عومومی لشدیریلیمیش و موجر دلشدیریلیمیش فورمادا سۆزلر واسیطەسیلە اینسان بئینینده، اینسان شعوروندا اینعیکاس ائتدیریر. بئله اینعیکاس، داها دوغروسو اوبیئکتیو گنرچکلیگین سۆزلە ایفادەسی مفهوم آدلانیر. دئمەلی، تفکور واحیدی مفهوم بالئیز دیل واحیدی سۆزلر واسیطەسیلە تظاهور ائده بیلر. «نه قدر کی، بیز شئیین اینعیکاسینی دیلده سس جیلدی یوخدور، اونی مفهوم حساب ائتمک اولماز. بئله کی، بیز اوبیئکتیو عالمە نظر سالارکن اورادا اولدوقجا موختلیف شنیلر گۆروروک. لاکین سۆزلە ایفادەسینی بیلدیگیمیز شنیلرین مفهومو اولور. عکس تقدیرده، اوبیئکتیو عالمە عاید بیز جیسیم و یا حادثیە تفکور واحیدینە. یعنی اوزونون آنالییشلی ایفادەسینە مالیک اولما بیلیمدی. بورادا بیز جهتی ده قئید ائتمک لازیمدیر. گنرچکلیگە عاید اولان شئیی، اولسون کی، بیز دویغو عوضولریمیز واسیطەسیلە قاورایا بیلیمیک، دئمەلی، اونون شعوروموزدا موسقتیل اینعیکاسی اولماسین. مثلاً، اتم، ائلکترن، نئیترون و س. لاکین سۆزلە ایفادە اولونمالاری سایهسینده بو اوبیئکتیو گنرچکلیکلرین تفکورده اۆز مفهوملارینا مالیک اولمالاری تامامیلە مومکوندور» 24. ل. و. شتر با سۆزلە اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادثیەلری، اوبیئکتیو گنرچکلیک آراسینداکی بو عوضو علاقەنی سنزەرک حاقلی اولراق یازیر کی، «آیریچا سۆز آنالییشی، هر شئین اول، آیریچا پرنئمئت آنالییشی ایله باغلیدیر کی، همین پرنئمئت ده گنرچکلیگین بیزیم اونا اولان فعال موناسیبتیمیزین تاثیریلە تحلیل ائدیلمەسی نتیجەسینده یارانیر» 25.

مفهومون اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادثیەلرینین اینسان شعوروندا سۆزلە اینعیکاسی هنج ده او دئمک دئییلدیر کی، اولار عئینیت تشکیل ائدیر. دیلچیلیک ادبیاتی نین اکثریتینده گۆستریلیر کی، سۆزلە مفهوم آراسیندا عوضو علاقە وار دیر، سۆز مفهومون سنجیهوی علامتیرینی اۆزوندە عکس ائتدیریر. بو فیکر غیری-دقیقدیر، چونکی ایلکین سۆزلرین بویوک اکثریتی تصادوفی یارانمیشدیر، ایختیاریدیر، مفهوم، سۆزون اصل معناسیندا، سنجیهوی علامتیرینی اۆزوندە عکس ائتدیرمیر. کیم ایدیعا ائده بیلر کی، مثلاً، آغیز، بورون، بئل، آیاق، چای، چمن، چۆل و س. مینلرله سۆز ایفادە ائتدیکلری مفهوملارین، آدلانیدر دیقارلی اشیا لارین سنجیهوی علامتیرینی اۆزلرینده عکس ائتدیریر. تورکلرین اولو اجدادلاری تورک قبیلە دیلینی (دیللرینی) یارادارکن عئینی موفقیقلە بیزیم ایندی آغیز آدلانیدر دیغمیز بدن عوضونو، مثلاً، بورون دا آدلانیدر بیلر دیلر و ایندی «خۆرمگی بورونایمک» ایفادەسی هنج کیمە گولونج گۆرونمزدی یاخود او واخت بورونو آغیز آدلانیدر بیلر دیلر و ایندی بیزه «آغیزین اوزاغی گۆرمەمک» ایفادەسی گولونج گۆرونمزدی. لاکین سونرالار دیل اینکیشاف ائتدیکده اشیا و حادثیەلرین آدلانیدر یلماسی، مفهوملارین سۆزلرله ایفادەسی تصادوفی، ایختیارلی اولمور، مقصدلی اولور، مفهوملار موعین باشلیجا علامتیرینە گۆره اساسلانیدر ییلر، باشقا سۆزلە دئسک، سۆزلر موتیولشدیریلیمیش معنایا مالیک اولور؛ مثلاً، ایندی «ماغارانین بورونو» یاخود «گمی نین آغزی» دئمک مومکون دئییلدیر. قئید ائتمک لازیمدیر کی، مفهوملارین سۆزلرله موتیولشدیریلیمیش ایفادەسی بوتون دیللردە عئینی خاراکتئردە اولمور - هر دیل مفهومون موعین علامتیرینی همین مفهوم اوچون سنجیهوی حساب ائدیب، مفهومو همین علامتە گۆره آدلانیدریر و همین علامتە گۆره موتیولشدیریلیمیش سۆزلە ایفادە ائدیر. موتیولشدیرمه سوبیئکتیو (فردی) یاخود ایجتیماعی (میلی) سنجیهوی اولما بیلر. فردی موتیولشدیرمه چوخ واخت تصادوفی اولور: موعین بیز شخص مفهومون (اشیانین) اونون اوچون داها علامتدار، سنجیهوی گۆرونن علامتینە گۆره مفهومو ایفادە ائدن سۆزو یارادار و بو سۆز سونرالار هامی طرفیندن قبول ائدیلمیر. ایجتیماعی موتیولشدیرمه ایسه چوخ زامان خالقین دیلینی میلی روحندان دوغور.

موعاصیر دونیا دیللرینده مفهومون موتیولشدیریلیمیش یاخود موتیولشدیریلیمیش (ایلکین) سۆزلە ایفادە ائدیلمەسیندن آسیلی اولمایاراق سۆزلە مفهوم آراسیندا قیریلماز علاقە مۇوجوددور. آرتیق گۆستریلدیگی کیمی، مفهوم گنرچکلیگین اینسان بئینینده سۆزلرله ایفادەسی اولسا دا سۆزلە مفهوم عئینی لیک تشکیل ائتمیر و اولارین آراسیندا بیز سیرا اساسلی فرق لره وار دیر. بو فرق لردن ان موهملرینی گۆستەرک:

بوتون مفهوملار سۆزلە ایفادە ائدیلمیر (ولقار جاسینا دئسک، بوتون مفهوملار سۆزه بر ابر دیر)، لاکین بوتون سۆزلر مفهوم ایفادە ائتمیر، یعنی دونیانین بوتون دیللرینده ائله سۆزلر وار دیر کی، بونلار مفهوم ایفادە ائتمیر؛ حتا لئکسیک-سئمانتیک معناسی اولان سۆزلرین بیز قیسیمی، مثلاً، خصوصی ایسیم، خصوصن شخص آدلاری، هابئله شخص عوضلیکلری هنج بیز مفهوم بیلدیرمیر.

من ياليز منيم اوزوم اوچون منم، باشقاسي اوچون سن، حتا او دا اولاي بيلير. معلوم اولدوغو كيمي، مفهوم دگيشمير، آغاج هر يئرده آغاجدير، او بورادا آغاج، باشقا يئرده چيچك اولاي بيلير. بير شخصين آدي عاليمديرسه، او عاليم اولمايا دا بيلير، حتا كوتبئين ده اولاي بيلير. معلوم اولدوغو كيمي، مفهوم اشياين موهوم، سجهي موى علامتلرينين سوزلرله ايفاده سيبدير. شخص آدي مفهوم اولسا ايدي، اوندان آدي عاليم اولان شخص حقيقتن ده علم درياسي اولمالي ايدي. بو قروپ سوزلردن باشقا بوتون كومچي نيطق حيصهلرينه داخيل اولان سوزلر ده مفهوم ايفاده ائتمير.

2. بير نچه سوز بير مفهوم ايفاده ائدير، ديلين سئمانتيك سيستمينده سبونيمليك يارانير؛ مثلا، اورك، كؤنول، قلوب سوزلري بير مفهوم بيلديرير. دوزدور، سبونيم سوزلر عئيني مفهوم ايفاده ائتسه ده سئمانتيك معنا عئيني اولمور. اوركدن سنومك، قلوبن سنومك دئمك اولور، لاكين اورك اوزرينده جراحيه عملياتي آپارماق دئمك مومكون اولدوغو حالدا، كؤنول (قلب) اوزرينده جراحيه عملياتي آپارماق دئمك مومكون دئيلاير. لاكين بعضي حاللاردا سبونيملرين دولتلر آدلانان نؤوعو بوتون اولسوبي مقاملاردا بير-بيرينين عوض ائدير؛ مثلا، ديلچيلىك، لينقويستيكا؛

3. بير سوز بير نچه مفهوم بيلديرير، يعنى سوز فونتيك تركيبجه عئيني اولور، آنجاق اونون ايفاده ائديگي مفوملار موختليف اولور؛ بئلهلكه، ديلين سئمانتيك سيستمينده اومونيمليك يارانير. مثلا، آذربايجان ديلينده كوك سوزو بيتكي نين كوكو، كوك آدم، سوزون كوكو، كوكوئيمهلي بيتكي نين عادي مفوملاريني ايفاده ائدير. اونتونيم سوزلر عئيني منشالي (مثلا: آي - يئرين طبيعي بيتكي، آي - ايلين اون ايكيده بير حيصه سي) و موختليف منشالي (مثلا: ياي-فصيل، ياي - تخنيكادا حيصه، ياي-اوخ آتماق اوچون آلت، ياي-يياماق فعلي نين كوكو) اولاي بيلير.

4. اوبئيكتيو گئرچكليده اشيا و اونون اينعيكاسي اولان مفهوم ثابيت قالدغي حالدا اونو ايفاده ائدن سوز كؤهنهليب ديلدن چيخا (آرخابي فوندا كئجه) بيلير، عوضينده همين مفهوم ايفاده ائدن يئني سوز يارانا بيلير؛ مثلا، آذربايجان ديلينده واختيله ياغي آدلانان مفهوم ايندي دوشمن سوزو ايله ايفاده ائدليلير. عئيني سوزلري، ياتشاق-اوزان-آشيق سوزلري بارده، يعنى اونلارين موختليف زامانلاردا ايفاده ائدليليگي ينگانه مفهوم حاليندا دا دئمك اولار.

5. سوز فونتيك تركيبجه عئيني قالا بيلير، لاكين اونون ايفاده ائديگي مفهوم دگيشه بيلير؛ مثلا، روس ديلينده پوزور سوزو واختيله سئير ائتمه مفهوم ايفاده ائديگي حالدا، ايندي روسواچيلىق مفهومونو ايفاده ائدير.

6. مفهوم تكجه حقيقي معنادا ايشلنه بيلديگي حالدا سوز مجازي معنادا ايشلنه بيلين سئمانتيك سيستمينده چوخ معناليلق (پوليسئميا) عمله گتيرير.

7. «سوزلر مفهوم بيلدير مكدن باشقا، موعين كونكرنت حاللاردا حؤكم ده بيلدير مگه قاديدير؛ مثلا، روس ديليندهكي پراشو، لادنو سوزلرينده اولدوغو كيمي» 26.

8. مفهوم عوموم بشري سجه داشي بيلير، سوز ايسه ميلي اولور، يعنى مفهوم بوتون خالقلاردا عئيني جور قاورانيلير، لاكين آيري-آيري ديللرده عئيني بير مفهوم موختليف سوزلرله ايفاده ائدليلير؛ مثلا، ائو مفهوم بوتون خالقلاردا موعين بير تيكيلى كيمي قاورانيلير و عئيني بير آسسوسياسياني وئرير، لاكين موختليف ديللرده موختليف سوزلرله (آذربايجان ديلينده ائو، فارس ديلينده خانه، روس ديلينده دوم، قيرغيز ديلينده اوي، اينگيليس ديلينده هوم، آلمان ديلينده داس هاوس، تاليش ديلينده كه، عرب ديلينده بنيتون و س.) ايفاده ائدليلير.

جومله و حؤكم. ديل و منطقي تفكور پروبلئمي نين ان موباحيئلهي مسالهلريندن بيري ده حؤكم و جومله، منطقي و قرآماتيكي سوبئيكت و پرنديكات آراسينداكي قارشيلقلى مونساييندير. مسالهنى موركلشديرين بير ده اودور كي، حؤكم و اونون عوضولرينين موعينلشديريلمهسي، اونلارا تعريف وئريلمهسي ساحه سينده مخصصيلر آراسيندا اينديبهك و احيد راي يوخدور. بئله اولدوقدا بو تفكور كاتئقوربيالاري ايله اويغون ديل كاتئقوربيالارينين - جومله و جومله عوضولرينين قارشيلقلى مونساييتي مسالهنى نين حيلندن دانيشماق بئله اولماز.

منطقي حؤكمون موعينلشديريلمه سينده ايكي اساس- فيكيير واردير: 1. حؤكم قاوراما آكتي كيمي قبول ائدليلير، اشيا موعين عومومي علامته ماليك اولور. اشيا منطقي سوبئيكت مضمونو، علامت منطقي پرنديكات مضمونو داشي بيلير. سوبئيكتله پرنديكات آراسينداكي مونساييت يا حقيقي، يا دا يالانچي اولاي بيلير. حؤكم اشيا و يا حاديه ده موعين علامت، كئيفيت، خصوصيت و س. اولوب-اولماديغيني بيلديرير. حؤكم يا تصديق، يا دا اينكار اولور. آچيق يا خود اوستور تولو شكيله، بئله حساب ائدليلير كي، سوبئيكت و پرنديكات قرآماتيكي موبتدا و خبرده ايفاده ائدليلير. 2. حؤكمه كيمين، نه حاقد ايسه فيكيير سؤيله مه سي كيمي باخير لار. بو كونسپسيادا سوبئيكت و پرنديكات «سوروشكن» كاتئقوربيا حساب ائدليلير، باشقا سوزله دئسك، ايكينجي فيكره گوره منطقي سوبئيكت و پرنديكات هر هانسي بير جومله عوضو ايله ايفاده ائديله بيلير. بو فيكرين طرفدارلاري منطقي حؤكمو كئچن عصرين سونلاريندان باشلاياراق (موعاصير خارجي ديلچيلىكه ايندي ده)

پسيكولوژي حۇك كيمي ايضاح انديلان كاتئوقوريبا ايله عئىنىلشديريرلر. منطيقى و پسيكولوژي حۇكلر آراسينداكى فرق يا آرادان قالديريلير، يا دا بو ايكي حۇك تاماميله عئىنىلشديريلير. حۇكله جوملەن مونايسىتېي مسالەسىندە دە ايكي باخيش مۇجوددور. تئدققاتچيلارين بير قيسىمى بئله حساب اندير كي، هر بير جوملەدە حۇك ايفادە انديلير، حۇك يالئيز جوملە واسيطەسىلە ايفادە انديله بيلر. همين تئدققاتچيلارين باشقا بير حيصە سى بو فيكري قبول اندير، لاکين ديلدە سوال و نيدا، هابئله تكتركيلى جوملەلرين مۇجودلوغو ايله علاقه دار اولراق «هر بير جوملە حۇك ايفادە اندير حۇك يالئيز جوملە واسيطەسىلە ايفادە انديله بيلر» فيكريندن دوغان شوبههني موعين يوللارلا آرادان قالديرماغا چاليشير. ايکينجي قيسىم تئدققاتچيلار بئله حساب انديرلر كي، هر هانسي بير جوملەدە حۇكومون اولماسى ضرورى دئييل: اونلار جوملەلري حۇك ايفادە اندلر و حۇك ايفادە ائتمەينلر دئيه ايكي قروپا بۇلورلر.

حاضریدا هر ايكي باخيش سور عتله اينكيشاف اندن ديلچيليك و منطيقين طلباتيني اؤدمير. تئدققاتچيلار ديل و منطيقين كاتئوقوريبالار، او جوملەدن جوملە و حۇك آراسينداكى مونايسىتېلري ايدىنلاشديرماق اوچون اوصوللار آراييرلار. بو ساحەدەكى تشوئلرين اکتريتي حۇك و جوملە آراسيندا دوزخطلي مونايسىت اولدوغونو ايديعا اندن عتئەني آرادان قالديرماغا يۇنلديلميشدير.

ديلدە سوال، نيدا، هابئله تكتركيلى جوملەلرين مۇجودلوغو تفكوردە دە اويغون فورمالار آختارماغا تحريك اندير. مثلاً، و. پ. چئسوكو و حۇكلە سوال و نيدا جوملەلريني بيرلشديرين بئني منطيقى واحيد - منطيقى فرازا (لوقئم) گۇستريير؛ و. و. بابايتسؤوا حۇكومون كوموننتلريندن بيرى وئرباللاشميش (سؤزلە ايفادا انديلميش) منطيقى-پسيكولوژي حۇكمن بحث اندير. موركب ديل واحيدلرينين مۇجودلوغونان چيخيش اندير ك. ق. ي. سولقانىك منطيقى ستروفالار - اوزونده بير نئجه حۇكومو بيرلشديرين تصديق ائديجي تفكور فورماسى حاقيندا فيكير يوردور. جوملەنين اکتوال (معنا) عوضولمەسيني و. ز. پانفيلوو ديلين منطيقى-قرآماتيك سويهلري كيمي ايضاح اندير.

ديلين منطيقى-قرآماتيك تحليلى پريوملارينين تكميللشديريلمەسي بئني كونستروكتيو مودللشديرمەني گنئيش و هر طرفلى تطبيق ائتمگي طلب اندير؛ سينتاكتيك فورمولارين (دوستورلارين) صيفير كوموننتلريندن و ترانسفورماسيا مئتوديکاسيندان ايستيفادە انديلمەسي ديلدەكى درين منطيقى فورمالاري اچماغا كؤمك اندير. مثلاً، د. اوورس و ر. روزچكا بئله حساب انديرلر كي، تكتركيلى فعلى جوملەلر اؤز منطيقى طبيعتى اعتباريله جوتتريكيلى جوملەلرله عئىنيلىك تشكيل اندير، چونكي تكتركيلى جوملەلر جوتتريكيلى جوملەلرين سينتاكتيك و مورفولوژي ترانسفورمالاريدير. ا. ز. ابدوللاينو دە بو دئييلنلرە اويغون فيكير سؤيلهير.

حۇكلە جوملە آراسينداكى علاقه حاقيندا كونكرئت نه دئمك اولار؟ ديلچيليك و منطيق علملرينين موعاصير اينكيشافي سويهسىندە حۇكلە جوملە آراسيندا اولان مونايسىتېلر حاقيندا كونكرئت و قطعى فيكير سؤيلهكم چئيندير. منطيق علمى موتخصيصلري پروبلئمين هله دە حل انديلمەسىندە ديلچيلري تقصيرلنديريب دئييرلر كي، «فيكير فورماسى كيمي حۇكومون قرآماتيك فورما كيمي جوملەيه مونايسىتېي مسالەسى ايستر منطيقچيلرين، ايسترسە دە ديلچيلرين ديقئيني چوخدان جلب ائتميشدير. بو مسالەنين منطيق علمى طرفيندن دوزگون حلي اونولا چئينلشديريلميشدير كي، ديلچيلر جوملە، اونون نؤوعلري تعليمى مسالەسینين بير سيرا سواللارينا ايندييهكم جاواب وئرمەميشلر. حتا جوملەنين اؤز آنلاييشي نين موعينلشديريلمەسي اوزره دە ديلچيلر آراسيندا فيكير بيرليگي بوخدور» 27.

بوتون حۇكلر جوملەلر واسيطەسىلە ايفادە اولونور، جوملەدن کناردا حۇك بوخدور. بو دا تفكور كاتئوقوريباسى اولان حۇكلە، ديل كاتئوقوريباسى اولان جوملە آراسيندا موعين ياخين علاقلەلرين اولدوغونو گۇستريير. لاکين، آرتيق گۇستريلديگي كيمي، حۇكلە جوملە عئىنييت تشكيل ائتمير، اونلارين آراسيندا بير سيرا اهميتلى فرقلر دە واردير:

1. جوملەدن کناردا، جوملە حاليندا فورمالاشمايان هئچ بير حۇك اولاييلمز، حالبوكى بوتون جوملەلرين حۇك ايفادە ائتمەسي مجبوري دئييلدير؛ انله جوملەلر واردير كي، هئچ بير حۇك ايفادە ائتمير. مثلاً، سوال و نيدا جوملەلري. دئمەلي، جوملەنين حودودو حۇكومون حودودندان گنئيشدير.
2. بوتون تفكور كاتئوقوريبالاري كيمي، حۇك دە عوموم-بشري خار اکتئر داشيبيير، حالبوكى اونون جوملەدە ايفادەسي ميلى اولور، يعنى جوملە ميلى خار اکتئرلي اولور؛ عئىني بير حۇكمو هر خالق اؤز ميلى ديليندە ايفادە اندير. مثلاً، آذربايجانجا: متين ياخشى اوغلاندير؛ روسجا: متين خاروشي مالچيك؛ اينگيليسجه: متين ايز آگود بوي جوملەلري بير حۇكمو - متين ادلي اوغلانين ياخشى اولماسى حۇكومون ايفادە اندير.
3. موعين بير حۇك، حتا ايريجا گۇتورولموش موعين بير ديلدە موختليف جوملەلرله ايفادە انديله بيلر؛ بوتون ديللرين سينتاكتيك قورولوشدا جوملە سينونيمليگي-سينتاكتيك سينونيمليك مۇجوددور. مثلاً، بو، خوش خاصيتلى قيزدير حۇكومونو - بو، خوش خاصيتلى قيزدير، بو قيزين خاصيتى خوشدور. ،بو قيز خوش خاصيتليدير و س. جوملەلرله ايفادە ائتمك اولار.

4. حۆكمله جوملهنين قورولوشوندا، حۆكم عوضولري ايله جومله عوضولرينين سايبندا دا جيدي فرقار واردير-حۆكمون اوچ عونصورو واردير؛ سوبيئكت، پرنديكات، باغلاما. «سوبيئكت حۆكمون پرنديمتي، پرنديكات ايسه پرنديمتت حاقيندا نهيين تصديق، نهيين اينكار انديلمه سيني بيلديرن بيليكدير؛ باغلاما پرنديكاتدا دوشونولمه نين حۆكمون پرنديمتينه مخصوص اولماسيني ياخود مخصوص اولماسيني تعيين اندير» 28. جومله نين بش عوضو اولور: موبتدا، خبر (بونلار جومله نين باش عوضولردير)، تعيين، تامامليق و ظرفليق (بونلار جومله نين ايكنجي درجه لي عوضولردير). حۆكمده تعيين، تامامليق و ظرفليگه اويغون گلن عوضولر يوخدور. حۆكمون سوبيئكت و پرنديكات عونصورلري موافيق صورتده جومله نين موبتدا و خبر عوضولرينه اويغون گلسه ده بونلارين آراسيندا اهميتلي فرقار واردير.

5. حۆكمله جومله فورماجا حتا اويغون گلسه ده كومپوننتلرينه گوره فرقانه بيلر. مثلا، قاپي آچيلدي جومله سينده قاپي سوزو موبتدادير، حالبوكي بو حۆكمده قاپي سوزو سوبيئكت اولما بيلمير، چونكي قاپي ايش گورن دنيل اوزرينده ايش گورولندير.

6. حۆكم مطلق جوتتركييلي اولمايدير، جومله ايسه تك تركييلي ده اولمايدير؛ مثلا، اونون مساله سينه ايجلاسدا باخيلدي.

7. حتا ساده جومله ده بير نچه حۆكم اولمايدير (موركب جومله ده بير نچه حۆكمون اولماسي موباحيثه سيزدير). مثلا، ايجلاسدا مدينه دن باشقا هامى دانيشدي جومله سينده ايكي حۆكم واردير: 1) ايجلاسدا هامى دانيشدي 2) ايجلاسدا مدينه دانيشمادي.

آ. آخوندو و حاقل اولاراق يازير كي، «بو فرقار فيكرين فورماسي اولان حۆكمله ديلين فورماسي اولان جومله آراسينداكي قارشيلقلي علاقه ني هنج ده اينكار انتمير. بو علاقه ديلله تفكورون قيريلماز وحدتينه اساسلانير» 29.

قرآماتيك و منطقي كاتفوربيالار. ديل و منطقي تفكور پربولمى نين ماراقل مساله لر يندن بيرى ده منطقي و قرآماتيك كاتفوربيالارين قارشيلقلي موناسيبتى، علاقه سي مساله سيدير.

كاتفوربيالار گنرچكليگين و ايدراك پروسسولريني موهوم، عومومي خصوصيت و علاقه لر يني عكس انديرن تاريخي-ايجتماعى آنلايشلاردير. كاتفوربيالار ايدراك پروسسولون محصولو اولدوغو اوچون قرآماتيك و منطقي كاتفوربيالار آراسيندا سيخ علاقه واردير. بو علاقه ديل و تفكورون وحدتinden تظهور اندير.

اولجه، قرآماتيك كاتفوربيالارين ماهيتيني نظردن كنجرك. ديلده گننيس ايشله ديلن ديگر آنلايشلار كي مي، قرآماتيك كاتفوربيالار آنلايشي نين دا هامى طرفيندن قبول انديلميش تعريفي يوخدور. گننيس معنادا، بو تئرمين تصنيفله مەنين نؤوعلريني گؤسترملك اوچون ايشله ديلير. بو معنادا موختليق قرآماتيك حاديه لمر مثلا، نيطق حيصه لر يني، اونلارين داخيلينده موختليق ستر و كتر-سئمانتيك صينيفلري و س. قرآماتيك كاتفوربيا حساب انتمك اولار. دار معنادا قرآماتيك كاتفوربيالار خصوصي قرآماتيك و اسيطه لرله ايفاده انديلن موعين قرآماتيك معنالارين مجموعسودور. بو آسپئكتده حال، كميت، منسوبيت، زامان، فعلين شكيللري و س. قرآماتيك كاتفوربيالارا عايد انديلير. قرآماتيك كاتفوربيالارين عمله گلمه سي اوچوي ايكي علامتين مؤوجودلوغو ضروردير: 1) قرآماتيك اوپوزيسييا (ان آزي ايكي عئني جينسلي قارشيلاشديريلان موناسيبتى بيلديرن معنا) و 2) بو معنالارين مطلق قرآماتيك و اسيطه لرله- شكيلچيلرله، فونئم دگيشمه سي ايله، كؤمچي سوزلرله، سؤز سيراسي ايله و س. - ايفاده انديلمه سي. بئله فورمال قرآماتيك و اسيطه لرله هم مورفولوژي، هم ده سينتاكتيك كاتفوربيالاردا راست گلملك اولار. تدقيقاتچيلار اينعيكاس ائدن اوبيئكتين سجيھوى ايفاده و اسيطه لر ينه گوره قرآماتيك معنالارين نؤوعلريني قئيد انديرلر. رئال موناسيبتلرين ديلده اينعيكاسي تپيپندن آسيلي اولاراق قرآماتيك معنالارين اوچ تپيپني گؤسترملك اولار:

1. اشيا و حاديه لمر آراسينداكي اوبيئكتيو موناسيبتلري ايفاده ائدن تپي. بورايا اشيا و علامت، سوبيئكت-اوبيئكت، مكان، كميت، سبب-نتيجه و س. موناسيبتلر داخيلدير. بو تپي قرآماتيك معنا هله سؤز سوييه سينده اوزونو گؤستري و ديلين قورولوشوندان آسيلي اولاراق بو معنانين ايفاده و اسيطه لري موختليق اولور. بئله قرآماتيك معنالار، بير قايدا اولاراق، مورفولوژي (سينتنتيك و آناليتيك) و اسيطه لرله ايفاده انديلير. بو معنالار نيطق حيصه لري و اونلارين داخيلينده آيري-آيري سؤز قروپلاري ايله محدودلاشير.

2. ايكنجي تپيه او معنالار داخيلدير كي، اونلارين اساسيندا سؤلمين اوبيئكتيو مضمونون گنرچكليگه موناسيبتى دورسون؛ بورايا شخص، فعلين زامان و شكيل كاتفوربيالاري داخيلدير. ايكنجي تپي قرآماتيك معنالار دا مورفولوژي و اسيطه لرله ايفاده انديلير.

3. اوچونجو تپي معنالارين اساسيني دانيشانين سؤيله مه موناسيبتى تشكيل اندير. بو معنالار بيلواسيطه كومونيكاتيو خار اكنتر داشي پير. اونلار دانيشانين ماليك اولدوغو بيلگين ديله نين اوچون اينفورماسييا چئوريلمه سيله باغلي ضروري كومپوننتدير. اوچونجو تپي قرآماتيك معنالار سينتاكتيك و اسيطه لرله ايفاده انديلير. بورايا سؤز سيراسي، خصوصي سينتاكتيك كونستروكسيالار، مودال سؤزلر و اداتلار داخيلدير. اما بو قرآماتيك و اسيطه لر آراسيندا اينتوناسييا خصوصي اهميته ماليكدير. اينتوناسييا ستر و كترلاري (اينتونملر) جومله قورولوشو اوچون مجبوردير.

قنید ائتمک لازیمدیر کی، هر اوچ تیپ فراماتیک معنا یالینیز جومله داخیلینده اوزونو گؤستریر، فراماتیکا ایله لئکسیکانین سینتتیزیندن عمله گلیر.

منطیقی کانتقوریبالار دئیدکه بیز رئال اوبیئکتلری اینعیکاس ائدن تفکور کانتقوریبالارینی آنلایریق. منطیقی کانتقوریبالاری بئله آنلاما او. یئسپرسینین، هابئله-ای. ای. مئشساننینوون ایرملی سوردوکلری تفکور کانتقوریبالاری حاقیندا نظرییه اساسلانیر. او. یئسپرسئن یازیر: «بئلهلیکه، تصدیق ائتمک لازیم گلیر کی، هر بیر دیلین قورولوشوندا مؤوجود اولدوغو شکیلده آسیلی اولان سینتاتیک کانتقوریبالار یاناشی یاخود اولاردان علاوه و یا بو کانتقوریبالارین آرخاسیندا مؤوجود دیلرین چوخ یا آز درجهده تصادوفی اولان فاکتاریندان آسیلی اولمایان دیلخارجی کانتقوریبالار دا واردیر. بو کانتقوریبالارین همین دیلرده نادیر حاللاردا آیدین و قطعی شکیلده ایفاده ائدیلمهسینه باخمایاراق اولار بوتون دیلره تطبیق ائدیله بیلدیکلری اوچون اونیئرسالدر. اولاردان بعضیلری اطراف عالمین جینس کیمی فاکتارینا، دیگرلری ذهنی فعالیت، یاخود منطیقه عاید اولور. موناسیب تئرمین اولمادیگی اوچون من بو کانتقوریبالاری آنلایشلی کانتقوریبالار آدلاندر اجاغام. فراماتیکلرین وظیفهسی اوندان عیبارت اولمایدیر کی، هر بیر کونکرئت حالدا آنلایشلی و سینتاتیک کانتقوریبالار آرسیندا مؤوجود اولان قارشیلیقلی موناسیبتلری تدقیق ائتسینلر» 30.

م. دوکولیل سینتاتیک و قنوسولوژی-منطیقی کانتقوریبالاری فرقلندیریر و قنید ائدیر کی، قنوسولوژی-منطیقی کانتقوریبالار سینتاتیک کانتقوریبالاردا واسیطهلی و مورکب شکیلده اوزونو گؤستریر. و. ز. پانفلوو «منطیقی-فراماتیک سوییه» کانتقوریبالارینی منطیقی کانتقوریبالارا عاید ائدیر. «منطیقی-فراماتیک سوییه» کانتقوریبالارینی فراماتیک کانتقوریبالارلا قارشیلادیریر و بئله حساب ائدیر کی، فراماتیک کانتقوریبالار موعین معنایا مالیک اولسا دا، تفکورله بیلواسیطه باغلی دئییلدیر.

فورمال منطیقین (اریستوتئل منطیقینین؛ دیالکتیک، یارادیجی منطیق ده مؤوجوددور) کانتقوریبالاری هله آنیک فیلسوفلارا معلوم ایدی، آریستوتئل «کانتقوریبالار» ادلی اثرینده اون کانتقوریا گؤستریردی: ماهیت (سوبستانسیا)، کمیت، کنیفت، موناسیبت، مکان، زامان، وضعیت، حال، حرکت و ایضطیراب. منطیقی و فراماتیک علاقه لردن دانیشارکن فورمال منطیقین کانتقوریبالاری، تفکور فورمالاری ایله فراماتیک کانتقوریبالار آرسینداکی قارشیلیقلی موناسیبتلری آرشیدیر ماق لازیمدیر.

منطیقی کانتقوریبالار تفکور واحیدلری اولدوغو اوچون دیل واحیدلری ایله ایفاده ائدیلمهلیدیر. مفهوم سؤز، حؤکم جومله واسیطهسیله ایفاده ائدیلیر. «منطیقی کانتقوریبالارین بعضیلری، مثلا، سوبستانسیا، کنیفت، مکان، حال، حرکت و س. دیله عومومی فراماتیک کانتقوریبالار، کونکرئت اولراق نطق حیصه لری (ایسیم، صیفت، فعل، ظرف)؛ بعضیلری ایسه مثلا، کمیت، زامان کانتقوریبالاری هم عومومی فراماتیک (مووافیق اولراق، سای، ظرف)، هم ده خصوصی فراماتیک کانتقوریبالار (کمیت، زامان) کیمی چیخیش ائدیر. بعضی منطیقی کانتقوریبالار ایسه مثلا، موناسیبت، یالینیز خصوصی فراماتیک کانتقوریبالار (حال، منسوبیت، نؤوع و س.) کیمی چیخیش ائدیر» 31.

منطیقی کانتقوریبالارلا فراماتیک کانتقوریبالار آرسیندا سیخ علاقه واردیر، لاکین بو اولارین عئینیت تشکیل ائتمهسی دئمک دئییلدیر؛ اولارین آرسیندا بیر سیرا موهوم فرقلر ده مؤوجوددور:

1. منطیقی کانتقوریبالار عومومبشری خاراکتردهدیر، یعنی بو کانتقوریبالار، مادی منسوبیتیندن آسیلی اولمایاراق، هامینین تفکورونده عئین شکیلده اینعیکاس ائدیر. فراماتیک کانتقوریبالار همیشه میلی سجبیه داشییر، یعنی بیر کانتقوریبانی آذربایجانلی، روس، اینگیلیس، فارس، هیندلی و ای. آ. عئینی جور قورادیگی حالدا هر کس اونو اوز میلی دیلینده، میلی دیلینین فراماتیک واسیطهلیله ایفاده ائدیر. عیانی اولسون دئییه قنید ائدک کی، مثلا، منطیقی زامان کانتقوریبانی اوچ فورماسی اولدوغو حالدا فراماتیک زامان کانتقوریبانی آذربایجان دیلینده بئش، روس دیلینده اوچ، اینگیلیس دیلینده 15 فورماسی واردیر.

2. «بیر چوخ حاللاردا کونکرئت دیلرده منطیقی کانتقوریبالار نیسبتن فراماتیک کانتقوریبالارین معنا جمعی داها گنیش اولور» 32. مثلا، منطیقی زامان کانتقوریبانی اوچ فورماسی مؤوجود اولدوغو حالدا، فراماتیک زامان کانتقوریبانی اینگیلیس دیلینده اون بئش معنا فورماسی واردیر.

3. «منطیقی کانتقوریبالار بعضاً فراماتیک کانتقوریبالارلا ایفاده اولونمایا دا بیلر. بو معنادا، منطیقی کانتقوریبالارین احاطه دایرهسی فراماتیک کانتقوریبالار نیسبتن گنیش اولور. مثلا، منطیقی جینس کانتقوریبانی بعضی دیلدر، او جوملهدن آذربایجان و اینگیلیس دیلرینده فراماتیک کانتقوریا کیمی مؤوجود دئییلدیر. همین دیلرده گؤستریلن منطیقی کانتقوریا باشقا یوللارلا، دئیک کی، لئکسیک و سئمانتیک یوللارلا ایفاده اولونور» 33. و. آ. زوئگینسو یازیر: «اگر جینس کانتقوریبانی موراجیعت ائتسک، بو حالدا دا مستقیم اوغونسوزلوقلار نظره چارپیر کی، اولاری روس، آلمان و فرانسیز دیلریندن گؤتورولموش میثاللارین اشاغیداکی توتوشدورمالاری ایله نومایش ائدیرمک اولار: سولدات – دئر سولدات! – لؤ سولدات – le soldat – der Soldat – soldier (طبیعی جینسی - کیشی، فراماتیک جینسی -

كيشي)؛ دوچ - دىي دوختئر - لا فى doç - die Tochter - la fille (طبيعى جينسي - قادين، قرآماتيك جينسي - قادين)؛ ووروبئي - دئر شپئرلينگ - لئ شئو vorobey - der Sperling - le cheve (طبيعى جينسي كيشي و قادين، قرآماتيك جينسي - كيشي)؛ ميش- دىي ماوس - لئ سورى mış- die Maus - le Souris (طبيعى جينسي - قادين و كيشي، قرآماتيك جينسي-قادين)؛ داس پفئرد das Pferd (طبيعى جينسي- كيشي و قادين، قرآم. جينسي - اورتا)؛ das Wiceb (طبيعى جينسي - قادين، قرآماتيك جينسي - اورتا)؛ كومناتا - دىي فرويت - لا تاب komnata - die Fruit - la tabe (طبيعى جينسي يوخدور، قرآماتيك جينسي - قادين)«34.

4. «بعضي حاللاردا منطقي و قرآماتيك كاتئقوربيالارين عوصورلري بير-بيرينه اويغون گلمير. مثلا، صباح من موسكوايا گئديرم جوملهسينده حركتين اجراسي منطقي جهتنن گلهجگه عايد اولدوغو حالدا، قرآماتيك جهتنن اينديكي زاماني بيلديرير. عوموميله، بوتون قرآماتيك زامان فورمالاريندا بئله منطقي سربستليك موشاهيده اولونور»35.

بوتون بونلاري نظره آراق، و. اي. كودوخو يازير: «... منطقي و قرآماتيك كاتئقوربيالار، سوبستانسييا (پرئدمئت)، كئيفيت، حركت و س. كاتئقوربيالار و نطق حيصه لرئينن عومومي سئمانتيكاسي ايله منطقي و قرآماتيك مودالليق (فعلين شكيللري) اويغونگ»36.

دبيلن منطقي تفكورله علاقهسي، سؤزله مفهومون، جومله ايله حؤكمون، منطقي كاتئقوربيالارلا قرآماتيك كاتئقوربيالارين اويغون گلن جهتلريني مئنتالينقويستيكانين منطقي مئنتالينقويستيكا دبيلن جرياني دبيلن اويغون كاتئقوربيالاري ايله (سؤز، جومله و قرآماتيك كاتئقوربيالار) آراسيندا اولان فرقي مئنتالينقويستيكانين پسيكولوژي مئنتالينقويستيكا آدلانان جرياني اويرهنير.

حاضریدا دبيلن سئمانتيكاسيندا فيكرين منطقي آنلايشلي فورماسيندان فرقانن خصوصيتلر پسيكولوژي مئنتالينقويستيكا طرفيندن جيدي اويرهنيلير. شعور و تفكور آنلايشينين اوزو گئنيشلنديريلير و درينلشديريلير: اوبرازلي (بديعى) و عادي، گوندهليك تفكور منطقي تفكوره قارشى قويولور؛ خصوصي تفكور فورمالارينين - تنخنيكي، ائموسيونال و فردي، هابئله، اوبرازلي و گوندهليك تفكور مسالھسى قالديريلير؛ پسيكولوژي حؤكم، منطقي حؤكمه قارشى قويولور؛ نطق فعاليتي، كونتئكست و نطق سيتواسيياسى تدقيق ائديليلر و س.

İkinci fəsilin notları

- 1 Общее языкознание. Формы сушествования, функции, истерия Yazıka 1970.
- 2 N. Məmmədov, A. Axundov. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1966.
- 3 K- Marks i F. Enqels. Soçinenia
- 4 K. Marks, F. Enqels. Seçilmiş əsərləri 1953
- 5 M. Məhərrəmov. Psixologiya. Bakı, 1968.
- 6 F. Enqels. Anti-Dürinq. Bakı, 1953
- 7 Общее языкознание. Формы сушествования, функции, истерия yazıka 1970,
- 8 V. Z. Panfilov. K voprosu o sootnoşenii yazıka i mışlenia «Mışlenie i Yazık».1957,
- 9 M. Məhərrəmov. Psixologiya
- 10 B F. Porşnev. O naçale çiloveçeskoj istorii,
- 11 İ V. Kopnş. Formı mışlenia i ix rol v poznanii, dokt. diss. avtoferatı 1955.
- 12 İ M. Seçenov. İzbraniye filosofskie i psixoloqiçeskie proizvedenia 1947.
- 13 L. S. Viçotskii. Mışlenie i reçh. 1934.
- 14 Общее языкознание. Формы сушествования, функции, истерия yazıka, 1970
- 15 V A. Zveqintsev, Oçerki po obşemu yazıkoznanyo. 1962.
- 16 Ağa.Musa Axundov. Ümumi dilçilik Bakı, 1979
- 17 F Porşnev. O naçale çeloveçeskoj istorii.
- 18 *Heterogen* - çoxsistemlik, çoxlu homogen sistemə malik.
- 19 *Homogen*- eynicinsli ünsürlərdən ibarət sistem.
- 20 Məşhur riyaziyyatçı və filosof Dekartin adındandır
- 21 Bax: F. M. Berzein, B. N. Qolovin. Obşe yazıkoznanie. M., 1979, s89.
- 22 Mışlenie i yazık. M, 1957, s. 215.
- 23 E. M. Qalkina Fedoruk. Slovo i ponyatnie. M., 1956, s. 37.
- 24 Ağamusa Axundov. Ümumi dilçilik, s. 77-78,
- 25 Akad. L. V. Şerba. Prepodvanie inostrannıx yazıkov v sredney şcole. M, 147, s. 76.
- 26 Mışlenie i yazık, s. 274. 92
- 27 Mışlenie i yazık, s. 722.
- 28 Loqiea. M., 1956, s. 71.
- 29 Aqamusa Axundov. Ümumi dilçilik, s. 81
- 30 O. Espersen. Filosofiya qrammatiki. M., 1958, s. 57-58: 98
- 31 Ağamusa Axundov. Ümumi dilçilik, s. 82.
- 32 Yenə orada.
- 33 Yenə orada. s. 82-83.
- 34 V. A. Zveqiniev. Oçerki po obşemu yazıkoznaniyu, s. 362-363.
- 35 Ağamusa Axundov. Ümumi dilçilik, s. 83.
- 36 V. İ. Koduxov. Obşee yazıkoznaniye. M., 197-3, s. 154: